

YUSUF KAMİL PAŞA'NIN TERCÜME-İ TELEMAK'I*

METİN KAYAHAN ÖZGÜL**

*İ'câz-ı rakamdır kalem-i hurde-nigârın
Bu dâvâyı işte Telemak şâhid-i âzam*

Recâî-zâde M. Ekrem

- I -

Avrupa XIX. asrın ikinci yarısında iken, Osmanlı Devleti henüz XVII. ve XVIII. asrın Fransa'sını tanımak, anlamak ve yaşamak gayretindedir. *La Fontaine, Racine, Voltaire, Montesquieu, Rousseau* gibi yazarları gizliden veya açıkça okuyan Osmanlı aydını, öğrendiklerini sohbetler yoluyla dostlarına aktardığı gibi, okuduklarının tercüme yahut özetini çıkarıp elden ele dolaşmasını da sağlar. Okunan yazar ve eserlere dikkat edilirse, bunların edebîden çok, siyasî özellikler taşıdıkları görülür. Bunun sebebini, ilk Tanzimat münevverlerinin edebiyattan çok, sosyal ve siyasî harekete eğilimli olmalarında aramalıdır. İşte araştırmacı gözlerle Batı'yı tarayan bu aydınların ilgilendikleri yazarlardan birisi de François de la Mothe Fénelon (6 Ağustos 1651 - 7 Ocak 1715)'dur.

Fénelon, XIV. Louis devrinin meşhur simalarındandır. 1678'de tayin olduğu *La Maison des nouvelles catholiques* (Yeni Katolik Kızlar Evi) adlı manastırda edindiği tecrübelere dayanarak *Traité de l'Education*

* Aynı başlıkla daha önce *Türk Dünyası Araştırmaları* (Nu.4 5, Aralık 1986)'nda neşredilen yazının ilâveleriyle yeniden düzenlenmiş hâlidir.

** Yard.Doç.Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Öğretim Üyesi.

des Filles (Kızların Terbiyesi Hakkında, 1687) adlı kitabını yazan Fénelon, devrinde din adamlığından çok, eğitimciliği ile tanınmıştır. Nitekim, biraz da bu eseri sayesinde saraya mürebbi olarak alınır ve kendisine üç dükün yetiştirilmesi vazifesi verilir. Fénelon yedi yıl kaldığı bu görevde (1689-1695) en çok kralın torunu ve müstakbel kral XV. Louis'nin oğlu olan *Duc de Bourgogne* ile ilgilenir; ona ders kitabı olarak *Les Aventures de Télémaque fils d'Ulysse, Suivies des Aventures d'Aristonous* adlı eseri hazırlar.¹ Bu eserinde düke, bir krala lâzım olacak bilgileri klâsisizmin Yunan medeniyeti hayranlığı içinde verirken, dedesi XIV. Louis'nin hatalarını da göstermekten geri kalmaz. Fransa'da bozuklukları eleştiren başka yazarlar da çıkmıştır.

“Ama Fénelon bütün bunlardan daha cesurca, daha sert ve acı şeyler yazmıştır. Telemachus'un Idomeneus'a sorduğu soruları aynen o da kendi talebesi, müstakbel kral Duc de Bourgogne'a soruyor: Krallığın ana nizamını anlıyor musunuz? Kralların ahlâkî ödevlerinin neler olduğunu biliyor musunuz? Halka huzur ve rahat getirmenin yollarını araştırdınız mı? Kendi halkınızı mutlakiyetçi iktidarın yarattığı kötülüklerden, ehliyetsiz idarecilerin, savaşın yarattığı felâketlerden nasıl koruyacaksınız?”²

Saray, derslerin konusunu bilmemekle beraber, sonuçtan memnundur. Nitekim, 1697'de Fénelon'a Cambrai Başpiskoposluğu makamının verilmesi de bu memnuniyetin delilidir.

XIV. Louis devrinin katolik-protestan çekişmeleri içinde, kralın din birliğini kurma gayretlerinin önemli ismi Saray Vâizi *Bossuet*'dir. Bossuet protestan ve '*jansénistes*' hareketlerini bastırduğunda karşısına Fénelon'un desteklediği '*quiétistes*' cereyanı çıkar. Bu cereyan, Allah'la vasıtasız olarak ruhî temasa inanma şeklinde beliren bir cins 'Hak âşıklığı'nı savunur. Böylece Bousset ile Fénelon karşı karşıya gelirler. Neticede, Bousset ve taraftarlarının dâhiliyle -yazarına haber vermeden- *Télémaque* neşredilir

¹ “Gittikçe ihtiyarlayan 14. Louis'nin (...) çağdaşları küçük çocuklara anlatılan *Kaz Ana* hikâyelerinden hoşlanıyorlardı.” Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, (çev., Erol Güngör), İstanbul, 1981, Tur y., s. 372.

² *Age*, s. 295 - 296.

(1699). Gerçi böylece Fénelon kralın gözünden düşer ve köşesine çekilir; ama, Têlémaque'in şöreti Fransa sınırlarını aşarak bütün Avrupa'ya yayılmış, bu kitabı kendi diline çevirmeyen bir millet kalmamıştır. Eser, neşredildiği sene yirmi baskı yapar. Têlémaque'in bu kadar tutulmasının sebebi, önce XIV. Louis'nin karakterinin ve siyasetinin bir hicvi sayılması,³ sonra da müstakbel kralı eğiten kitap olmasındandır. Böylece bu kitapta hem devrin siyasî tenkidi, hem de iki nesil sonraki kralın icraatından müjdeler vardır. Duc de Bourgogne 1712'de öldüğünde halkın ümitleri de onunla birlikte gömülür; ama, kitaptaki cumhuriyetçi fikirlerin olgunlaşması ve gösterilen monarşik hataların abartılması Fransız aydınını ve burjuvasını 1789 İhtilâli'ne hazırlar.

Fransız İhtilâli'ni takip eden yıllarda İstanbul'daki levanten nüfusunun büyük bir kısmını siyasî sebeplerle memleketlerini terketmek zorunda kalmış Fransız, Leh ve Macar asılzadeleri oluşturur ki, sonradan onlara cumhuriyetçi kaçaklar da eklenecektir. Fénelon'un ve Têlémaque'in Osmanlı münevverine tanıtılmasının da bu 'tatlısı frenkleri' yoluyla olduğu düşünülebilir.

1855'te Türkiye hatıralarını neşreden *J. H. Abdolonyme Ubicini*, o yılların Pera (Beyoğlu)'sından bahsederken levantenlerin Têlémaque'ı klâsik bir elaltı kitabı olarak gördüklerini söyler. Hatta, Rusya Sefareti Ataşesi *Prens Wiasimski*'nin bir gün kendisine, içinde "*Calypso'nun üzgün hâli*" gibi isimler altında Têlémaque'tan tabloların bulunduğu bir albüm gösterdiğini ilâve eder.⁴

Yine de devir değişmektedir ve levantenler arasında okunan kitapların muhtevası farklılaşmaktadır. Nitekim, Ubicini, ev sahibinden bahsederken,

"Yaşlı ev sahibim, Têlémaque'in en güzel pasajlarını ezberlemişti; ama, artık onun yerine tekrar tekrar *Alexandre Dumas*'yı okuyordu".⁵

³ Têlémaque ile ortaya konan, "14. Louis'ye karşı duyulan nefret ve dehşet hissidir" (*age.*, s. 293. Ayrıca bk. John Cruickshank, *French Literature and its Background*, cilt 3: *The Eighteenth Century*, London 1968, Oxford Üniv. Press, s. 69-70.)

⁴ *Dolab Mecmuası*'nda (Göz 14, 1290) *Berberyan*'ın çizdiği bir Têlémaque sureti vardır.

⁵ A. Ubicini, *La Turquie Actuelle*, Paris 1855, Librairie de L. Hachette et cie., s. 457.

Nitekim, Alexandre Dumas (fils) in *Bir Kadının Hikâyesi* romanında, eserini

der ki, bu da Télémaque'ın levantenler arasında ömrünü tamamlamaya başladığını gösterir.

Fikrî-içtimaî muhtevası sebebiyle *Télémaque'ın Maceraları*, İstanbul'un Türk kesimine sıçradığında hızla yayılır. İlk tanışmanın ne zaman olduğu belli değilse de Osmanlı aydınının Télémaque'ı tanınmasında Beyoğlu'ndaki elit muhitin büyük payı bulunduğunu tahmin etmek zor değildir.⁶ Özellikle sefaretlar ve bilhassa Fransız Sefarethanesi, batıya açılan münevverlerin ilk uğrağı olarak onların fikrî, siyasi, edebî ve kültürel düşüncelerini etkiler. Aynı etkidir ki, neşrinden yüz elli sene sonra Télémaque'ın Osmanlı içinde rağbet bulmasına sebep olur. *Mehmed Tahir Münif Efendi*⁷ ve *Ahmed Vefik Efendi*⁸ gibi genç münevverlerin kitaplıklarında Télémaque'ın orijinal baskılarına rastlanması tabiileşmektedir. Fransızca eğitim veren yüksek okullarda ve bilhassa tıbbiyede romanın orijinalini okutmak için ders tahsis edilir.⁹ *Mekteb-i*

kahramanı olan iki kızdan Clémentine, kitaplarını toplarken Télémaque'ı yakmak ister; sebep olarak da bu eseri ezbere bilmesini gösterir. Sonunda, mum alevine tutulan "Biçare Télémaque asla rahm edilmeksizin yakıldı" [Aleksandr Düma-zâde, "Bir Kadının Hikâyesi", (çev., Ahmed Midhat), *Tercümân-ı Hakikat*, nu. 915, 11 Şaban 1298).

⁶ Atilla Özkırımlı, Türk münevverlerinin batıdan okudukları ilk tahkiyeli eserleri Beyoğlu tesiriyle seçmiş olabileceklerini kabul etmekle beraber, ilk tercümelere belli bir tercih şuurunun olmadığını söyler:

"Batıyla olan kültürel ilişkileri düzenleyici bir örgütün yokluğu, yabancı dil bilenleri ya da öğrenmek isteyenleri ellerine geçen ilk yapıta yönelmiş, bu ise çeviri alanında bir rastlantıyı egemen kılmıştır."

[“Tanzimat Romanının Oluşumu Üzerine Notlar”, (*Papirüs*, nu. 43-44, Şubat-Mart 1970), *Edebiyat İncelemeleri: Yazılar-I*, İst., 1983, Cem Y., s. 89, 91]. Bu hükme -en azından Télémaque için- katılmak mümkün değildir; zira, Télémaque, belli bir fikrî-siyasi tercihin şuurlu ifadesi olarak seçilmiştir.

Fransa'nın XVIII. asırdaki İstanbul Sefiri General *Aubert du Bayet*'nin ifadesine göre, *Esseyid Ali Efendi* henüz Fransa'ya gitmeden "(Telemaç)ı tercümeyle başlayarak Fransızca'yı öğrenmişti" [Ahmed Refik (ALTINAY), *Târihi Simâlar*, İstanbul, 1331, Kitabhâne-i Askerî, s. 63-64]. Bu da bize, eserin Osmanlı tarafından dikkat çekişinin zannedildiğinden çok daha eski tarihlere dayandığını gösteriyor.

⁷ Münif Paşa, *İngiltere Tarihi, Millet Ktbh.*, A. Emiri, Tarih 65, v. 59b.

⁸ *Ahmed Vefik Paşa Merhumun Kütübhanesinin Defteridir*; İstanbul, 1893, Typographie et Litographie K. Bagdadlıyan, nu. 2261 - 2265, 3451.

⁹ Niyazi Berkes,

"Kitabın Fransızca aslının Tıbbiye'de Fransızca derslerinde okuma kitabı olarak

Tıbbiyye'nin "bidayet-i teşkilât"ında olarak, ikinci sınıfa bir de "Têlêmaque" dersi konmasını kolaylaştırır.¹⁰ Eğitim müddeti kısaltılınca bu ders kaldırılır.

İbrahim Şinâsi Efendi'nin 1276'da neşrettiği *Tercüme-i Manzûme* (Constantinople, 1856, Imprimerie de la Presse d'Orient)'sinde Têlêmaque'tan iki cümlelin nazmen tercümesi olan bir dördlük vardır. Aynı yıl içinde Münif Efendi (Paşa), *Muhâverât-ı Hikemiyye* (İstanbul, 1276, Cerîde-hâne Matb.)'yi yayınlr ki, bu eserin ilk (s. 3-6) ve dördüncü (s. 18-23) muhâvereleri Fênelon'undur.¹¹

Mustafa Reşid Paşa 1858'de ölünce himayesiz kalan Şinâsi, *Yusuf Kâmil Paşa*'nın koruyuculuğuna sığınmış; dolayısıyla *Tercüme-i Manzûme* de onun kanatları altında neşredilmiştir. Paşa'ya Fênelon'u bu yıllarda Şinâsi'nin tanıtmış olması mümkün görünüyor.

Yusuf Kâmil Paşa (1223/1808-22 Ramazan 1293/12 Ekim 1876)'nın Têlêmaque'ı tercüme etmeye ne zaman başladığı belli değil; ama, 1275'te tamamladığı kesindir. Daha sonra, tercüme 1279 yılında basıldığında kitaba bir târih düşüren *Kemâl Efendi*,

Nâmuna dense sezâ (bâğ-ı iber)

Çünkü târihini iş'âr eyler

mısraları ile 1275 yılını tercümenin bittiği tarih olarak kabul eder. *Tercüme-*

kullanıldığı anlaşılıyor"

[Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, (y.t.y.), Doğu-Batı y., s. 262] derse de bu doğru değildir; zira, Têlêmaque, Fransızca'dan ayrı, müstakil bir ders hâlinde işlenmektedir.

¹⁰ Rızâ Tahsin, *Mir'ât-i Mekteb-i Tıbbiyye*, Dersâadet, 1328, Kader Matb., s. 26.

Dr. Mehmed Emin Paşa'nın 1255 (1839)'te Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye'nin ikinci sınıfında iken aldığı "tasdik-nâme" (karne) de *Têlêmaque* adlı bir dersten "âlâ (iyi)" notu ile geçtiği gösterilmiştir (Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Doktor Mehmed Emin Paşa", *Belâten*, cilt 8, nu. 30, 1944, s. 329, XLVI. levha).

Mustafa Nihat Özön, *Tercüme-i Telemak*'ın "idadi mekteplerinde yazı için örnek olarak" kullanıldığını yazarsa da [*Türkçede Roman*, cilt 1, İstanbul (1936), Remzi Ktbv., s. 147] bunu tasdik edecek bir delile henüz rastlayamadık.

¹¹ F. M. Fenelon, "Démocrite et Héraclite" (s. 181 - 183), "Le Connétable de Bourbon et Bayard", (s. 375-378), *Oeuvres*, cilt 9, Paris 1820-1830, Lebel Edition.

i Telemak adı verilen bu eser, ihtiva ettiği fikir ve tenkidler sebebiyle bir müddet el altından okunur:

“*El yazması metni Osmanlı salonlarında bir müddet elden ele gezdi*”.¹²

Daha sonraları neşredilen bir takrizde,

“*Tercüme-i mezkûresinin dahi her ne esbâba mebnî ise, bir o kadar müddet enzâr-ı âmmeden mahfî ve mestûr kaldıktan sonra cilveger-i sâha-i zuhûr olması ittifakat-ı garîbedendir*”.¹³

denilmesi, yazarın *Tercüme-i Telemak*'taki yenilikçi fikirlerin farkında olmadığından değildir. Farkında olup da okunmasını, tartışılmasını normal saydığı için eserin bunca zamandır gizlenmesine mana verememektedir.

20 Haziran 1861'de *Sultan Abdülmecid* ölür ve yerine *Abdülaziz Han* geçer. Padişahın cülûsundan hemen sonraki rahatlık ortamında hem *Tercüme-i Telemak*'ın, hem de Y. Kâmil Paşa'nın şansları açılır. 6 Muharrem 1278 (1861)'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ve Meclis-i Âlî-i Tanzîmat birleştirilerek riyâseti Şam'daki *Fuad Paşa*'ya verilir. Kâmil Paşa ise, İstanbul'da makama vekâlet etmektedir. Yirmi iki gün sonra Fuad Paşa Hâriciye Nâzırı olunca Kâmil Paşa üçüncü defa riyaset koltuğuna oturur. 19 Cemâziyülevvel 1278'de Fuad Paşa sadrîâzam, Yusuf Kâmil Paşa da sadâret kaymakamı olurlar. 12 Receb 1279'da Fuad Paşa'nın istifası ile boşalan 'makam-ı sadâret'e 13 Receb'de Kâmil Paşa getirilir. Pek çoğunun zannettiği gibi, *Tercüme-i Telemak* paşanın sadrîâzamlığı esnasında neşredilmemiştir. *Telemak*'ın ilk baskısı 9 Safer 1279 (7 Ağustos 1862)'dadır (İstanbul, Tab'hane-i Amire, 276 s.) Bu hesapla Kâmil Paşa'ya sadrîâzamlık, kitabının basılmasından 164 gün

¹² Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, New Jersey 1962, Princeton Univ. Press, s. 241-244.

¹³ Münif, “Takriz-i Tercüme-i Telemak”, *Mecmûa-i Fünûn*, nu. 3, Rabiulevvel 1279, s. 95.

sonra verilmiştir. Tercümenin başında yer alan tarih düşürme, Osmanlı Devleti'nin ilk maârif nazırı olan *Ahmed Kemâl Efendi* (Paşa)'nindir. Zaten kitap da onun himmetleriyle devletin matbaasında bastırılmıştır.

Eser piyasaya çıktığında o kadar büyük bir ilgi görür ki, aynı senenin içinde, 15 Şâban 1279 (6 Şubat 1863) da tekrar basılır (İstanbul, Tasvîr-i Efkâr matb., 318 s.).¹⁴ Basım işini üstlenen Şinâsi, böylece hem Kâmil Paşa'ya olan minnet borcunu öder, hem de inandığı dava yolunda hizmet etmiş olur.

Yusuf Kâmil, 1248 (1833)'de Mısır'a gittiğinde Kavalalı *Mehmed Ali Paşa*'nın hizmetine girmişti. Bir müddet sonra getirildiği Dîvân-ı Vilâyet Muâvin-i Sânilîği görevinde 'muâvin-i evvel' *Abdurrahman Sâmi* idi. Mehmed Ali Paşa'dan sonra yönetimi ele alan *Abbas Paşa* zamanında Y. Kâmil İstanbul'a gönderilirken A. Sâmi de aynı gemidedir (1266/1849). Sonradan Sâmi Paşa, Tercüme-i Telemak'ın ikinci baskısına yazdığı takrizle kader birliği ettiği arkadaşına olan muhabbetini gösterir.

O yıllarda Tercüme-i Telemak'ın sâdece ihtivâ ettiği fikirler değil, Kâmil Paşa'nın Fransızca bilip bilmediği de münâkaşa edilir. Meselâ; Şinâsi'nin basım işindeki yardımları yanlış tefsir edilir:

"Bu tercümede Şinâsi'nin de yardımı olduğu rivâyet olunur".¹⁵

Mehmed Galib ise, daha yaygın bir şâyiayı rivâyet eder:

"Telemak tercümesi iktidârına hüccettir. Ancak kendisi Fransızca bilmezmiş, Telemak evvel-emirde Kahire'de Medrese-i Edebiyye Mubassırlığı'nda bulunarak bilâhire kendisine intisâb etmiş ve zevcesi Zeyneb Hanım'ın kedhudâlığıyla şirket-i Hayriyye Müdiriyyeti'nde bulunmuş olan Giridli Hüseyin Hâki Efendi'ye kabataslak tercüme ettirildikten sonra ibâretini tezyîn eylemiştir".¹⁶

¹⁴ Doç. Dr. Cevdet Perin, bu ikinci baskıyı -yanlış olarak- *Ahmed Muhlis*'e ait gibi gösterir (*Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul 1946, Pulhan Matb., s. 209).

¹⁵ Ahmed Râsim, *Matbûat Tarihine Medhal: İlk Büyük Muharrirlerden Şinâsi*, İstanbul 1927, Yeni Matb., s. 29.

¹⁶ Mehmed Galib, *Sâdullah Paşa Yâhud Mezardan Nidâ*, Kostantiniyye, 1909, Matbaa-i Ebuzziyâ, s. 82, not 1.

Ismail Habib Sevük de, bu konudaki şahsî fikrini beyan etmeden,

“*Bu rivayeti Hüseyin Hâki'nin akrabasından olan Hâmi Danişmend'in refikası Nâzan Danişmend dahi teyid etmektedir. Edebiyatımızın ilk tercümesi olmak itibarıyla ve zamanında oynadığı rolle yaptığı tesir bakımından tarihî kıymeti büyük olan bu eser hakkındaki bu rivayetin tevsik edilmesi lâzımdır*”.¹⁷

diyerek şâyanın doğruluk payı olabileceğini hissettirir. *Mithat Cemal* ise, bu iddiâda çok daha ileri giderek hiçbir şüphe payı bırakmaz:

“*Télémaque'ı tercüme eden hakikatte, Giritli Hüseyin Hâki Efendi'dir. Hüseyin Hâki Türkçeye çevirdi, Yusuf Kâmil Osmanlıcaya tercüme etti ve Kara Çelebizade Aziz Efendi'nin Nehcü'l-belâga'sından aldığı secileri Hüseyin Hâki'nin tercümesine boşaltarak etti*”.¹⁸

Meclis-i Âyân Reîsi *Küçük Said Paşa* bu iddiânın doğru olmadığını isbat için kendisini şahit gösterir:

“*Mısır'da iken Fransız lisânını dahi tahsîl ettiği hâlde lüzûm-ı mutlak görmedikçe söylemediğinden çok kimseler o lisânı bilmez zannederlerdi. Âsâr-ı edebiyemizden mâdûd Telemak tercümesi onundur. Bâzılar bunu kedhudâsı Hüseyin Efendi'ye isnâd ettilerse de Kâmil Paşa'yı yakından tanımış idim. (...) O münâsebetle bilirim ki, Telemak'ı bizzat tercüme etti*”.¹⁹

Bu dipnotun altında “li-tâbi” kaydı ile düşünülmüş bir başka notta “bu rivâyet doğru değildir” yazar. Kitabı basan *Ebuzziyâ Tevfik* olduğuna göre, kayıt da ona aittir. Bu itiraza rağmen Mehmed Galib Bey, Balıkhâne Nâzırı *Ali Rıza Bey*'le müştereken hazırladıkları “*Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*” adlı tefrikalarında da (*Peyâm-ı Sabah*, nu. 417, 26 Kanûn-i sâni 1336) bu rivayeti tekrarlar.

¹⁷ İsmail Habib Sevük, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, cilt 2, İstanbul 1941, Remzi Kıtıv., s. 58, not 1.

¹⁸ Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, cilt 1, İstanbul 1944, Maarif Bsmv., s. 341, not 33.

¹⁹ Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, Dersâadet, 1327, Sabah Matb., s. 62.

Aynı şekilde *İbnülemin Mahmud Kemâl İnal* da Y. Kâmil Paşa'nın mühürdârı olan babası *Mehmed Emin Paşa*'yı şahit tutar:

“*Babam derdi ki; 'Paşa sabahları beni çağırır, gel, beş on sahife tercüme edelim, diyerek Telemak'tan beş altı satır okur, tercümesini bana yazdırırdı. Sonra bazı ibareleri kendi kalemiyle tashih ederdi'*”.²⁰

Bütün bu iddâlara bakarak gerçek hakkında kesin bir hükme varmak bugün için mümkün gibi görünmüyor.

Tercüme-i Telemak'ın üçüncü baskısı Matbaa-i Âmire'de yapılır (1283, 318 s.). Yukarıda adı geçen *Mehmed Emin Paşa* ile şehremîni *Mazhar Paşa*'nın himmetleriyle dördüncü kere basılır (İstanbul, 1286, Tasvir-i Efkâr matb., 318 s.). Daha sonra 1870 (İst., 1287, Mekteb-i Sanâyi Matb., 276 s.), 1877 (İstanbul, 1294, Yahyâ Efendi Matb., 318 s.) ve 1881 İst., 1299, Ahter Matb., 318 s.) yıllarında da tekrar basılır. Tarihsiz bir baskısı daha (İstanbul, Hüseyin Efendi'nin Matb., 318 s.) vardır. 1889'da Ebuzyiyâ Tevfik, Yusuf Kâmil Paşa'nın tercümesinde vak'adan müstakil olan politik-didaktik parçaları bir araya getirerek *Cümel-i Hikemiyye-i Telemak* (İstanbul, 1307, Matbaa-i Ebuzyiyâ, 64 s.) adıyla neşreder ki, benzer bir tecrübeyi daha tercümenin ilk neşrinde Münif Efendi de yapmıştı.²¹ Ebuzyiyâ Tevfik'in seçmeleri çok beğenilince,

²⁰ İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, cilt 1, 3. bs., İstanbul 1982, Dergâh y., s. 249. Aynı sayfadaki bir dipnotta da yazar,

“Babamın tebyiz ve paşanın tashih ettiği müsveddeler, kütübhânemde mahfuz idi. Biddefeat söylediğim vechile mütarekede evim ecnebî askerler tarafından cebren işgal ve kütüb ve eşyâımız yağma edildiği sırada bu müsveddeler de zâyi olmuştur.” diyerek sözlerini yarı yarıya isbatlar. O hâlde, bugün *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi*'ndeki Mehmed Emin Paşa hattıyla olan *Telemak Tercümesi*'nden (İbn., Ty. 2575, 18 v.) ve *Telemak Tercümesi* (İbn., Ty. 3017, 133 v.) Kâmil Paşa'nın söyleyip yazdığını müsveddeler değildir.

²¹ Münif, “Mevâdd-i Hikemiyye-i Telemak”, *Mecmûa-i Fünûn*, nu. 4-5, 7, 10, 12; Rabîulâhir-Cemâziyülevvel, Receb, Şevvâl, Zilhicce 1279; s. 161-171, 197-205, 285-289, 413-418, 488-495.

“An-Âzâ-yı Meclis-i Kebîr-i Maârif Kostantinidi”nin *Müntehabât-ı Asâr-ı Osmâniyye* (Dersaadet 1288, Mekteb-i Sanâyi Matb.)'sinde de bu tefrikadan parçalar (s. 98 - 115) ve Telemak'tan iktibaslar (s. 153 - 159) neşredilir.

1892’de ikinci kere basılır (İstanbul, 1310, Matbaa-i Ebuzziyâ, 64 s.). Ayrıca, *Tercüme-i Telemak*’tan²² ve Fénelon’dan²³ alınma parçalar da hızla artar.

Kasım 1865 tarihinde *Fâik* adında biri, *Sergüzeşt-i Sâib-nihâd-ı Hindî* [cild-i evvel, (hızl., Mustafa Reşid Efendi), Erzurum, Receb 1282, Dördüncü Ordu-yı Hümâyün Litografya Tezgâhı, 212 s.] ismi altında Télémaque’ın yeni bir tercümesini neşreder. Adından anlaşılacağı gibi, tercümeden çok adapte denebilecek bu eserde Télémaque’ın ilk üç bölümü işlenir; fakat, olay Hind’de geçer. *Télémaque*’ın adı *Sâib-nihâd*, *Mentor*’unki *Dâniş-şinas*, *Odysseus*’unki *Zafer-küşâ* ve *Calypso*’nun adı da *Sünbül-tıraz*’dır. Üstelik dili Yusuf Kâmil Paşa’nın tercümesindeki dilden daha ağıldır.

Mahfel Mecmûası’nda bir “*Yeni Telemak Tercümesi*” neşredilmeye başlarsa da (Cilt 2, Nu. 19-21, Cemâziyülevvel-Receb 1340, s. 123-124, 147-148, 163-164), ancak üç sayı sürer. Mütercimnin adı açıklanmaz; sadece, tercümesi beğenilen bir zât olduğu söylenir.

Yenişehirli *Hüseyin Avnî Bey*’in Yunanca’dan tercüme ettiği bilinen *İntak* romanının aslında bir Télémaque adaptesi olduğunu düşünüyoruz. Romanda *İntak Télémaque*’ın, *Nestor Mentor*’un, *Selfikos Ulişe*’in karşılığıdır. İntak da babasını aramaktadır (*Yenişehirli şâir Avnî’nin Basılmamış eseri, Adnan Ötügen İl Halk Ktbh., Nu. 1011, s. 23-60, 63-82, 97-102, 115-121.*)

²² Recâi-zâde M. Ekrem, *Tâlim-i Edebiyyat*, İstanbul 1299, Mihran Matb., s. 184, 200-201, 249, 353, 362-363; *Mecmûa-i Asâr*, Y.2, nu. 9, 1300, s. 274-276; Mehmed Celâl, *Osmanlı Edebiyyâtı Nümûneleri*, Dersaadet, 1312, Matbaa-i Safâ ve Ender, s. 144-145.

²³ “(Duc de Bourgogne) ye Mektub”, *Âfâk*, nu. 7, 23 Cemâziyülevvel 1300, s. 321-323; “Ahd-i Şebab”, (çev., Halil Edib), *Sebat*, nu. 2, 31 Mart 1302, s. 12; “Atâlet”, (çev., Halil Edib), *Tercümân-ı Hakikat*, nu. 2005, 19 Cemâziyülevvel 1302 (*Müntehabât-ı Tercümân-ı Hakikat*, cilt 3, Cüz 67, 1302, s. 531-532); “Mevcud Ancak Cenab-ı Hak’tır”, (çev., Halil Edib), *Müntehabât-ı Tercümân-ı Hakikat*, cilt 3, Cüz 73, 1302, s. 707; “Kıymet-i Zaman- Vakit Nakittir”, (çev., Halil Edib), *Tercümân-ı Hakikat*, nu. 2045, 8 Receb 1302; “Fénelon’dan Duc de Bourgogne’ya Mektub”, (çev., A. Cevdet), *Şüle*, nu. 1, Gurre-i Zilhicce 1302, s. 15-16; “Fénelon’un H. de Lamonthé’ye yazmış olduğu bir mektub”, (çev., Zaîm-zâde Hasan Fehmi), *Maârif*, Y. 5, nu. 12, 15 Şubat 1311, s. 188-190, *Mecmua-i Muallim*, nu., 26, 23 Receb 1305, s. 103-104. Dergilerde kalmış daha pek çok yazı ve “cümel-i hikemiye” vardır.

Küçükfilibeli-zâde *Mustafa Âsım Bey*'in de “nâkıs ve gayr-ı matbû” bir Têlêmaque tercümesi vardır.²⁴ Ayrıca, *Abdülhamid Ziyâ Paşa*'nın henüz ele geçmemiş bir Têlêmaque tercümesinden söz edenler vardır:

“*Bey'in bir de Têlêmaque tercümesiyle La Fontaine'in kıssalarını nazmen tercümesi vardır ki, ikisinin de ne olduğu, hangi kıymet bilmezsin veya hangi bahîl-i bî-mürüvvetin yed-i ketmânında muhtebes bulunduğu mâlûm olamamıştır*”.²⁵

Tercüme-i Telemak'ın gördüğü rağbet, Fénelon'un ve eserlerinin aydın inhisarından çıkarak öğrenciler ve okur yazarlar arasında da yayılmasına sebep olur. *Ahmed Mithat Efendi, Kıssadan Hisse*'sindeki hikâyelerden on sekizini *Aisopos* ve Fénelon'dan alır. *Midhat Paşa* 1868'de ilk Mekteb-i Sanâyi'i kurduğunda Ahmed Midhat Bağdad'da *Kıssadan Hisse*'yi bu okulun öğrencilerine ders kitabı olarak hazırlar. Öyleyse, ilk baskısı da 1868 veya 1869'dadır. Bu kitap Fénelon'un yeni yetişen nesle tanıtılmasında çok etkili olmuştur.

Gedikpaşa Tiyatrosu'nun bir ilânından Telemak'ın 1869 yılında oynanacak dramlar arasında yer aldığı öğrenilir,²⁶ nitekim, oyun ramazanda sahnelenir.²⁷ Ertesi yıl Telemak yine tiyatronun repertuarındadır:

²⁴ İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, cilt 1, 3. bs., İstanbul 1988, Dergâh y., s. 77 (*Asım Bey, İbrahim Âlâeddin Gövsa'nın babasıdır*).

²⁵ Ebuzziyâ Tevfik, *Nümûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, temsil-i sâdis, Kostantiniyye, 1329, Matbaa-i Ebuzziyâ, s. 261. Ayrıca bk. Abdülhak Hâmid, *Mektublar*, cilt 1, İstanbul 1334, Matbaa-i Âmire, s. 153, not.

“Bir üçüncü tercümesi dahi Ziyâ Paşa merhûmun eser-i kalemidir ki, henüz nesredilmemiş aslına ve şive-i lisânımıza muvâfık olmakla ikisine de müreccah bulunmuştur. [li't-tâbi].”

Nüzhet, *Elsine-i Garbiyye Edebiyyat ve Üdebâsı*, 3. kitab, Kostantiniyye, 1306, Matbaa-i Ebuzziyâ, s. 134, not 1 (not Ebuzziyâ Tevfik'e âittir) Ziyâ Paşa “Emile'i, hatta Têlêmaque'ı tercüme etmek gibi, babasının dinsizlik sayacağı şeyleri yapmak cesaretini” Mâbeyn Kitâbeti'ne girdikten sonra bulur (M. C. Kuntay, *age.*, cilt 1, s. 435).

²⁶ *Mümeyyiz*, nu. 91, 26 Şaban 1286. Edebiyatımızda romandan tiyatroya aktarılmış ilk eser olarak *Chateaubriand*'ın *Atala*'sı gösterilirse de bu bilginin doğru olmadığı anlaşılıyor.

²⁷ “Tiyatro”, *Kevkeb-i Şarki*, nu. 7, 10 Ramazan 1286.

“*Gedikpaşa Tiyatrosu’nda işbu şubatın yirmialtıncı perşembe akşamı yâni cuma gecesi hissedârânın ellibeşinci lu’biyâtı Telemak dram dört perde (...) icrâ-yı lu’biyât olunacaktır*”.²⁸

19 Şâban 1288 târihli “*Der-aliyye’de Gedikpaşa’da Vâki’ Güllü Agob Efendi’nin Taht-ı İdâresinde Bulunan Osmanlı Tiyatrosu’nun İlân-nâmesi*”nde, yaklaşan ramazanda oynanacak eserler içinde Telemak dramı yine vardır.²⁹ İlânda “dram” denmesine rağmen, bu oyunun tek perdelik bir opera olduğunu *Refik Ahmed* yazar. Osmanlı tiyatrosu’nun aktörlerinden *Takvor Nalyan* metni yazmış,³⁰ müziklerini *Alfonso Piccito* ve kareografisini de Hasköylü *Serope Benliyan* hazırlamıştır. Opera, 10 Aralık 1871’de *Télémaque Cupidon Heykelinde* adıyla³¹ sahnelenir. Güllü Agob Tiyatrosu’nun 1290-1291 sezonuna ait ilânında ise, Telemak hem dramlar, hem de operetler arasında gösterilir.³²

1876’da Yanyalı K. *Şükrü*, Fênelon’dan *Meşâhîr-i Kudemâ-yı Felâsifenin Mücmelen Tercüme-i Hâlleri* (İstanbul 1293, Kırk Anbar Matb., 80 s.)’ni çevirerek yazarın Télémaque’taki fikirlerinin kaynağını gösterir.³³ Aslında, bu kitabın Fênelon’a ait olduğu söylenmeden yapılan bir ilk ve tam tercümesi vardır ki (Cricor Chumarian, *Evvel Zamanda Âzamü’ş-Şân Olan Feylesofların İmrâr Etmîş Oldukları Ömürlerinin*

²⁸ *Basîret*, nu. 302, 15 Zilhicce 1287.

²⁹ Baha Dürder, “Gedikpaşa Tiyatrosu’nun İlk Belgesi”, *Türk Dili*, cilt 12, nu. 140, Mayıs 1963, s. 416.

³⁰ Refik Ahmet Sevengil’e göre, Nalyan Y. Kâmil Paşa’nın tercümesini anlayabilecek iktidarda olmadığı için, ya Fransızca’dan çevirmiş, ya da Giridi Hüseyin Hâki Efendi’nin tercümesinden faydalanmıştır (*Türk Tiyatro Tarihi-III: Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1961, ME B Bsmv., s. 65-66, not).

³¹ R.A. Sevengil, (*Yakın Çağlarda*) *Türk Tiyatrosu*, cilt 1, İstanbul 1934, Kanaat Ktbh.; Dr. Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*, Erzurum 1963, Atatürk Üniv. y., s. 166; “Tiyatro şerefleniyor”, *Diyojen*, nu. 84, 4 Kânun-i Sâni 1287.

³² Selim Nüzhet (Gerçek), “Güllü Agop”, *Yedigün*, yıl 8, cilt 15, nu. 376, 21 Mayıs 1940.

³³ Bu kitaptan tercüme edilen bir parça: “Mütefeyyiz: Fênelon’un *Felâsife-i Kadîme’nin Yaşayışları* unvanlı kitabından-Diyojen”, *Mecmûa-i Muallim*, nu. 26, 23 Mart 1304, s. 102 - 104.

icmalidir. İzm, 54, Imprimerie Daveroni et Sougioilli, 206 s.), yazarın da Türkçe'ye ilk çevirilmesi bununla olmuştur.

1879 yılında *Ahmed Vefik Paşa'nın Telemak Tercümesi* (Bursa, 1297, Matbaa-i Hudâvendigâr, 178 s.) neşredilir.³⁴ Y. Kâmil'in tercümesinden sonra aynı metnin ikinci kere çevrilmesine sebep, ilk tercümenin okullarda "üslûb-ı âlî"ye örnek olarak okutulacak kadar süslü, seci'li ve girift inşâsıdır. Bu inşâ, bilhassa devrinin yenilikçi yazar ve okurları tarafından, hoş görülmez. *Nâmık Kemâl* "Calypso mütercimi Yusuf Kâmil Paşa'yı "haşarât"tan sayarak onun yazdıklarını okumanın bile tenezzül olduğunu söyler.³⁵ Kemâl sonraları aynı tavrını eserin orijinali için de sürdürür. Midilli'de, babasının yanında kalan *Ali Ekrem*, Fransızca hocası *Bogos Papuçıyan* ile *Télémaque* okumaktadır.

"*Lâkin birgün babam ders odasına geliverdi ve artık Thiers'in kitabını*"^(*) *okumamız lâzım geleceğini söyledi. Çâresiz Télémaque'ı bıraktık*".³⁶

Bir zaman sonra, gizlice yine *Télémaque* okumaya başlarlar. *Recâf-zâde Mahmud Ekrem* ise, gerçeğe uymayan tasvirleri tenkid için Fénelon'u kullanır:

"*Tesâvîr-i kalemiyye içinde bu kadar ulvî manzaraya tesâdüf ettiğimi tahattur edemiyorum. Kullandığın kalem (Fénelon)un hâk-i idrâkinde mi tenebbüt etmiş?*"³⁷

³⁴ *Kemâl Paşa-zâde (Lâstik) Said Bey*'in bir mektubundan ("Paris'ten Tahrîrât-ı Mahsûsa", *Vakit*, 19 Rabulâhîr 1297), bu tercümenin aynı yıl içinde, önce *Hudâvendigâr Gazetesi*'nde tefrika edildiği öğrenilir.

³⁵ N. Kemâl'in Magosa'dan Abdülhak Hâmid'e yazdığı 25 Muharrem 1292 târihli mektuptan: Fevziye A. Tânsel, *Husûsî Mekturlarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara 1949, Güneş Matb., s. 18-19.

(*) Thiers'in *Histoire de la revulution Française* 'i kaseddiliyor.

³⁶ Ali Ekrem (Bolayır), *Kemâl, Millî Kıtâh.*, 06 Mil. Yz. (B) 447, s. 158-159; *Ali Ekrem Bolayır 'ın Hatıraları* (Hzl., M.K. Özgül) İstanbul 1991, Kültür Bak. y., s. 198.

Kanlıcalı *Nihad Bey* de Tercüme-i Telemak'ın uzun ve girift cümlelerden oluşan yapısına itiraz eder:

"(...) hezzâl-i mârûf *Nihad Bey*'in 'Telemak tercümesini nasıl buldunuz?' diyenlere 'Biraz okudum. Durup nefes alacak yerini bulamadım. Baktım ki boğulacağım, hemen elimden attım, kurtuldum' cevabını verdiği rivayet olunur".³⁸

Bugüne kadar süregelen "ağdalı dil", "aslına uymayan tercüme" ithamlarına çok nâdir de olsa karşı çıkanlara ve Yusuf Kâmil Paşa'yı haklı bulanlara rastlanır:

"Her sıhhatli medeniyet seçerek, ayıklayarak alır. Telemak yabancı bir zevkin mahsûlü. Böyle bir eserin dilini 'yerselleştirmek' neden başışlanmaz bir yanlış olsun? Kâmil Paşa için Telemak bir fetihtir. Batı'dan hikmeti alıyordu mütercim. bütün olarak, kalıp olarak Batı'yı vermek istemiyordu. Bize en yakın, bizim için en mûnis taraflarını alıyordu eserin. İlâhları perileştiriyordu. Osmanlı, birçok siyâsetnâmeler okumuştur. Kutadgu Bilig'den Humâyûnnâme'ye kadar birçok siyâsetnâmeler. Şimdi de bir Avrupalı'nın yazdığı siyâsetnâme söz konusu idi. Mühim olan zarf değil mazruftu. Lâfız değil, mânâ idi.

.....

Telemak tercümesinin diline gelince; üslûbun vezîrâne olduğu doğrudur. Başka nasıl olabilirdi? Tekrar ediyoruz: O devirler için tercüme bir teslimiyet değil, bir fetihtir. Düşüncenin özü alınır ve en mabkûl üslûbla aktarılır".³⁹

³⁷ Ekrem'in Abdülhak Hâmid'e yazdığı 30 Temmuz 1300 tarihli mektubundan: Abdülhak Hâmid, *Mektublar*, cilt 1, s. 151-153.

³⁸ (Muallim) Nâci, "Mekteb-i Sultanî Derslerinden", *Mecmûa-i Mulalim*, nu. 20, 10 Şubat 1303, s. 77. Aynı rivâyet için bk. Fâik Reşad, *Külliyât-ı Letâif*, cilt 1, İstanbul 1328, Dersââdet Ktbh., s. 134.

³⁹ Cemil Meriç, Naci Çelik'in *Romanda Hesaplaşma* (Ankara 1971, Türkiye Defteri y., s. 33-34)'sında Tercüme-i Telemak'a dair yazdıklarına bu satırlarla cevap verir:

Yusuf Kâmil Paşa bu tarzı tercihinde, Fénelon'un ve devrinin süslü, parlak, uzun cümlelere dayalı üslûbunun da payı olsa gerektir.⁴⁰ Vefik Paşa ise, bu teknik sâyesinde şeklin ve kelimelerin ön plâna çıktığını; buna karşılık mananın ikinci derecede kaldığını düşünmektedir. Nitekim, aşağıda verilecek olan iktibasta da görüleceği gibi, Kâmil Paşa'nın tercümesindeki hiç benzemeyen, kısa cümleler, sade ve 'tasannû'suz bir dil kullanarak âdetâ eseri yeniden tanıtır.

"Telemak'ı Yusuf Kâmil Paşa merhumdan sonra tercüme veya neşretmiştir. Yusuf Kâmil Paşa'nın tercümesi aynen değil, yalnız m'âlen idi. Mütercimim iltizâm etmiş olduğu üslûb-ı muşâşa'u mustalâh, âdetâ müellif (Fénelon)u sarıklı, kavuklu bir Nergisî, bir Veysi kıyâfetine sokmuştu. Vefik Paşa'nın tercümesi ise büsbütün zıddına. Harfîyen tercüme etmiş, fakat sâdelikte ve imlâlarında öyle garâbet ve ifrat göstermiş ki Aksaraylı bir bey Aydınlı bir zeybek şivesini taklid ederek, (Telemak)ın sergüzeştini tatlı tatlı hikâye ediyor zannolunur".⁴¹

"Romanda Hesaplaşma", *Fikir ve Sanatta Hareket*, V. seri, cilt 7, nu. 84, Aralık 1972; *Umrandan Uygurlığa*, 3. bs., İstanbul 1979, Ötüken Neşr., s. 76; *Kırk Anbar*, İstanbul 1980, Ötüken Neşr., s. 196-197.

⁴⁰ Télémaque'ın Arapça tercümesinde de Tercüme-i Telemak'la aynı üslûp özelliklerinin bulunması (Sasson Somekh, "The Emergence of two sets of Stylistic Norms in the Early Literary Translation into Modern Arabic Prose", *Poetics Today*, cilt 2, nu. 4, 1981, s. 195 - 197), bu iddiayı doğrulamaktadır.

⁴¹ Süleyman Nazif, "Garb Edebiyyâtının Edebiyyâtımıza Tesiri-2", *Peyâm-ı Sabah*, yıl 9, nu. 1094, 21 Kânûn-i evvel 1337.

Cemil Meriç, Tercüme-i Telemak'ta konuşanı daha gerçekçi değerlendirdir:

"Kâmil Paşa'nın Telemak'ı Avrupa'dan gelen bir Hümâyûnnâme. Yunan soluk bir fon kitabda. Konuşan Fénelon değil, bir Osmanlı paşası."

(*Bu Ülke*, 4. bs., İst., 1979, Ötüken y., s. 61), A. Vefik Paşa'nın Télémaque'ı "harfîyen" tercüme ettiği doğru değildir:

Halid Ziya Uşaklıgil, A. Vefik Paşa'nın tercümesinde de "tefsir ve tavzih kasdıyle yapılmış" ilâvelere rastlar. Bunları "metne karşı bir hiyanet değil, fakat bi-lüzum bir külfet" olarak görür (*San'ata Dâir*, cilt 1, İstanbul 1938, Hilmi Ktbv., s. 45).

Zannedilenin aksine, Ahmed Vefik'in tercümesi hiç de rağbet görmeyen bir tercüme değildir.⁴² Altı sene içinde üç kere basılır (2. bs., Bursa 1298, Matbaa-i Hudâvendigâr, 179 s.; 3. bs., İstanbul 1302, Civelekyan Matb., 181 s.) ki, Kâmil Paşa tercümesi ilk üç baskısını sekiz sene yapabilmmişti. Daha ilginç, Tercüme-i Telemak pâ-yi tahtta, Osmanlı Devleti'ndeki münevverlerin üç çeyreğini toplayan bir şehirde basılırken, Telemak Tercümesi'nin ilk iki neşrinin Bursa'da yapılmasıdır.

Fénelon'un eserinin tam adı, *Aristonous'un Mâcerâları ile Râbutalı Olarak Ulyse'in Oğlu Télémaque'ın Serüvenleri*'dir. Kâmil ve Vefik Paşalar ise, sadece Télémaque'ın hikâyesini anlatmışlardır. 1888 de *Fâik Reşad, Hikâye-i Aristonus (Telemak'ın Zeyli)* (İstanbul, 1306, Kasbar Matb., 39 s.) ni tercüme ederek bu eksiği kapatır.

Bundan sonra, 1946 yılına kadar Fénelon'dan ve Télémaque'tan yapılmış tercümeye tesâdüf edilememiştir. 1946'da ise, *Ziya İshan, Telemakhos'un Başından Geçenler*'i iki cilt hâlinde neşreder (2 cilt, İstanbul, 1946, MEB Basımevi., 256+329 s.), yirmi bir yıl sonra da ikinci baskısını yapar (2 C., 2. bs., İst., 1967 MEB Basımevi, 249+329 s.).

Bu tercümeler içinden dört tanesi aslı ile berâber verilerek mütercimlerin çeviri anlayışları (aynen tercüme, ekleme ve çıkarmalar, adaptasyon, süslü ve sâde lisan) ve tercüme sebepleri (tasannû, telâffuz zevki, mânânın önemi, olayı aktarma, hikmeti aktarma) okuyucunun dikkat ve anlayışına bırakılmıştır.⁴³

“Calypso ne pouvoit se consoler du départ d’Ulyse. Dans sa douleur, elle se trouvoit malheureuse d’être immortelle. Sa grotte ne

⁴² Kâmil ve Vefik Paşaların tercümelerinden parçalar: İsmâil Hakkı-İbrâhim Fehim, *Müntehabat-ı Terâcîm-i Meşâhir*, İstanbul 1308, şirket-i Mürettibiyye Matb., s. 51-60.

“(…) derecenin beş, on kat ilerisine atlayabilmiştir. Ama beş yok, bir üçüncüsü dahi muvaffak olamazsa dördüncüsü, beşincisi elbette herhangi biri olur. Muvaffak olanlar böylr olmuşlardır.” “Yine İkrâm-ı Aklam” Mâlûmat, c.5, nu. 100,

⁴³ Güzin Dino, “L’Influence Française sur la langue littéraire Turque dans la seconde moitié du XIX siècle (*Revue de Littérature Comparée*, cilt 34, nu. 4, Ekim-Aralık 1960) adlı yazısının büyük bir kısmında (s. 569-575) Tercüme-i Telemak’ın dilini inceler. Bu arada eseri, orijinali ve Vefik Paşa tercümesi ile de mukayese ederek devrin dili ve üslûbu hakkında birtakım hükümler verir.

resonnoit plus de son chant: les nymphes qui la servoient lui parler. Elle se promenoit souvent seule sur les gazons fleuris dont un printemps éternel bordoit son isle; mais ces beaux lieux, loin de modérer sa douleur, ne faisoient que lui rappeler le triste souvenir d'Ulysse, qu'elle y avoit vu tant de fois auprès d'elle. Souvent elle demouroit immobile sur le rivage de la mer, qu'elle arrosoit de ses larmes; et elle étoit sans cesse tournée vers le côté ou le vaisseau d'Ulysse, ferdant les ondes, avoit disparu a ses yeux".⁴⁴

“Mâşûku Ulis'in Müfârekatinden Nâşî Kalipso'nun Hâl-i Hüzün İştîmâli

(Kalipso) nâm perî-i cezîre-nişîn (Ulis) tesmiye olunan mâşûkunun terk ü azîmet ü firkatinden hâsül olan teessür kalbini tâdil edicek tesellî bulamamasından ve nâil-i hayât-ı sermedî olmasından kendisini bî-baht ü sitem-dîde-i tâli'-i saht add ü şümâr etmesiyle sâkin olduğu mağara sadâ-yı halâvet-edâsından aks-pezîr olmayıp hizmetinde bulunan duhterân-ı perî-peykerân huzûrunda feth-i dehâna hirâsân oldukları hâlde bir bahâr-ı dâimî ile muhat olan cezîresinde vâkî' çemenistân-ı şükûfe-zâr üzerinde ekseriyâ münferiden ve müteessiren gezinir idiyse de bu hâl ü mahâl ukde-i düşvâr-ı küşâd-ı dil-i gam-âbâdın halletmediğinden başka, her bâr birlikte geşt ü güzâr ettiğî mâşûkunun güftâr ü mişvârını ihtar etmekle sâhil-i deryâda mahzûzâne oturup eşk-i çeşmini etrâfa serper ve mâşûk-ı âşık-fedânın râkib ü zâhib olduğu sefinenin gittiğî tarafa hasr-ı nazar eder idi”.⁴⁵

⁴⁴ Fénelon, *Les Aventures de Télémaque, Fils d'Ulysse*, cilt 1, Paris 1796, De l'Imprimerie de Crapelet, s. 3.

⁴⁵ Yusuf Kâmil Paşa, *Tercüme-i Telemak*, 2. bs., s. 3-4.

“(...) Sünbül-tıraz arkasından bakarak ve âteş-i hasret ciğergâhını yakarak, gonce-femin küşad ve renç ü mihnet-i iftirâkı izdiyâd ile hâl-i melâl iştimaline işhâd eylediği,

Kıt'a

Etti yağma mülk-i sabrım ceyš-i Tâtâr-ı firak
Mey yerine kan sunar dest-i kadehkâr-ı firak
Hânümân-ı aklı sûzân eyledi nâr-ı firak
Eşk-i gülgûn dökmesin mi çeşm-i gamhâr-ı firak

kıt'asını hasb-ı hâl ederek ye's-i firak-ı hâl ve gamm ü hüzn iştimalinden vird-i hamrâ-yı ruhsârı fi'l-hâl reng-i safrana mübeddel ve nesr-i gevher-i kelimât-ı letafet-âyâtı semt-i samt ü sükûte muhavvel oldukça,

Beyit

Beynimizde çünkü göründü firak-bîn
Kan ağlamak bu gözlerime oldu farz-ı ayn

meyâzâsınca müşârünileyhânın mesken-i nüzhet-efzhası olan mağarasında her bâr sadâ-yı ûd u rebab intibâh ve nagamât-ı mutribân-ı hoş-elhan bî-hesab iken ârız olan firak-bîn-i gam iştimal ve hüzn ü melâlin ref' ü izâle ân-be-ân düşvâr olmakta idi. (...) ne çâre derd-i hasretle müşârünileyhâ hemîşe Leylâ'sını gaib etmiş Mecnun gibi ol makam-ı neşat ittisâmundan ferah-yâb olamayıp dâimâ şirin-veş garam ü melâl ve ye's-i hüzn-hâl ile çemenzârda geşt-i güzâr ve bir mekânda ârâm ü karâr edemediğinden kalb-i pür-gumûm ü hümmûmuna Hekim lokman dahi tertîb-i dermandan âciz kalır idi. ...

Müşârünileyhânın hâtırında Zafer-küşâ'nın hayâl ü cemâli cilveger oldukça eşk-rız-i esef ü hasretle sâhil-i deryâyı kendisine makarr edinmiş (...) dü-çeşm-i intizâr ile 'Âyâ mâh-ı Kenânım kangı burcdan nümâyân ve müfred-i rahşânım ne taraftan tâbân olur' diyerek seylâb-ı sirişk-i hümmûmu güzâr eylediği mahalli saky" eyler.⁴⁶

⁴⁶ Fâik, *Sergüzeşt-i Sâib-nihâd-ı Hindî*, s. 12-15.

“Kalipso Ulis'in azîmeti teessürüyle mütesellî olamıyor, gayr-ı fânî bulunmasını eleminden mütevellid ye's ile felâket sayıyordu.

Mağarası artık terennümâtıyla çınlamıyor, hizmetindeki perîler ona birşey söylemeye cesâret edemiyorlardı.

Adasına daimî bir bahârın kaplamış olduğu müzehher çayırlar üstünde ale'l-ekser yapayalnız dolaşılıyor, lâkin hüznünü tâdil edemeyen bu güzel yerler; oralarda çok defa yanında gördüğü Ulis'in hazin hâtırasını yâdına getirmekten başka birşey yapamıyordu.

*Ekseriyâ gözyaşlarıyla ıslattığı sâhilde câmid bir hâlde oturuyor, Ulis'in bindiği geminin dalgaları kat' ederek nazarından nihân olduğu tarafa doğru mütemâdiyen bakıyordu” (“Yeni Telemak Tercümesi”, **Mahfel**, Nu. 9, s. 124).*

“Kalipso, Ulis'in gittiğinden tesliyet bulamazdı. Bu gamında hayât-ı câvidi kendisine bahtsızlık sayardı. Artık kehf-i ârâmgâhı, tegannîsiyle aks-i sadâ-yı terennüm etmez ve perestîşkârı olan perîler huzûrunda cür'et-i teellüm edemez olmuştu.

*Adası pîrâmeninde bir mütemâdî bahârın her dem yetiştirdiği çemenzâr-ı pür-ezhâr üzerinde ekseriyâ tenhâ gezerdi. Lâkin ol dil-küşâ emâkin derdine çâre-sâz olmaktan ırağ, belki anda nice kerre yanında gördüğü yârin yâd-ı hâtır-güdâzını muhtır olurdu. Çok kerre leb-i deryâda büt-i lâl durup gözyaşı dökerdi”.*⁴⁷

⁴⁷ Ahmet Vefik Paşa, *Telemak Tercümesi*, s. 4-5.

“*Kalypso, Odysseus'un ayrılıp gidişinin tesellisini bulamıyor, kendi ölümsüzlüğünü bu acılı günlerinde bir talihsizlik sayıyordu. Mağarası artık o güzel nağmeleriyle çınlamaz olmuştu. Hizmetini gören periler ona birşey söylemekten çekiniyorlardı. Adasının çevresinde, ebedî bir baharın dâimâ tâze tuttuğu çiçekli çimenler üzerinde çok zaman yapayalnız dolaşıyordu. Fakat bu güzel yerler Kalpso'nun acısını yatıştırmak şöyle dursun, her zaman oralarda yanibaşında görmeye alıştığı Odysseus'un gamlı hatırasını tazeliyordu. Çok zaman deniz kenarında hareketsiz durur, gözyaşı dökerdi ve dâimâ, Odysseus'un gemisinin suları yarararak gözünden kaybolduğu tarafa bakar, dalardı”.*⁴⁸

- II -

Rus ve Türk edebiyatlarının kaderlerinin birleştiği bir yer vardır: Fénelon'un *Télémaque*'ı her iki milletin de tahkiyede Batı'yı taklidinin başlangıcıdır; fakat, şu farkla ki, *Trediakovsky* (1703 - 1769) *Télémaque*'ı tercüme ettiğinde Fransız İhtilâli'nin patlamasına daha elli sene vardır, Kâmil Paşa neşrettiğinde ise, kitabın ilk basımının yüz altmış üçüncü yılıdır. Bu büyük fark, Rusya'nın Batı'ya bizden çok daha önce açılmasından kaynaklanmaktadır. Rusya da Avrupa ile beraber XVII. asrı yaşarken, biz iki asır sonra aynı muhitte ilgileniriz. Asıl önemlisi, Rus edebiyatı *Télémaque*'ı içinde eritir ve yetmiş yılda *Pushcin*'i, bir asırda *Turgeniev*'i yetiştirir. Türk edebiyatı ise, 1862'den beri *Pushcin*'ini beklemektedir. Kanaatimizce bunun sebebi, Türk edebiyatına sokulan ilk tercümenin *Télémaque* oluşunda yatmaktadır. Rus edebiyatı, batı medeniyeti ile tanıştıktan sonra *Télémaque*'ı tercüme etmiştir. Osmanlı aydını ise, batıyı *Tercüme-i Telemak*'tan öğrenmeğe çalışır. Dolayısıyla da *Télémaque*'ı bir edebî türe sokmağa çalışırken bile, batının değil, kendisinin ait olduğu medeniyet dairesinin tür kalıplarını dener. Neticede, “hâdiselere, kâinata ibret gözüyle bakan” edebi eserlerin dahil olduğu

⁴⁸ Ziya İshan, *Telemakhos'un Başından Geçenler*, cilt 1, s. 3.

hikemiyyât türü içinde kıssa, mesel, pend-nâme, siyâset-nâme, fütüvvet-nâme gibi alt başlıklardan birisi veya birkaçı Tercüme-i Telemak'a tür kabul edilir. Sonraları "Tercüme-i Telemak bir roman mıdır, hikmet kitabı mı?" tartışmaları başladığında gözardı edilen nokta budur.

Tercüme-i Telemak'ın bir edebî eser olduğu nasıl kolayca teslim edilirse, onun bir roman olmadığı da aynı kolaylıkla söylenebilir. Okuyucuyu bu sonuca götüren birkaç sebep vardır:

1. *Les Aventures de Télémaque* adı altında kaleme alınan bu eser, isminin taşıdığı mânâda bir 'macera romanı' değildir.

2. Eserin çok basit bir olaylar örgüsü üstüne kurulu vak'asına mukabil, ekonomi, politik, mâliye, ticâret, toprak düzeni, teb'a yönetimi ve geniş mânâda devlet idâresi konularındaki girift ve yoğun 'mâlûmât-fürûşluk'u ile tam bir 'devlet başkanının el kitabı' hüviyetini taşıması, eserin yazılmasındaki maksadın hoşça vakit geçirmek olmadığını gösterir.

Burada akla hemen bir soru geliyor. Mâdemki ortaya çıkması istenen bir roman değildi, o halde romanın imkânlarından faydalanmak niye? Bu suâl'e verilecek iki cevap olabilir: Önce, *Aristokles Platon*'dan beri diyaloglara dayalı, örnek olay ve durumlarla açıklanıp desteklenen bir nesrin ilim dili oluşu; sonra, Duc de Bourgogne gibi bir delikanlının dikkatini derslerine teksif edebilmek, devlet meselelerinin benzer hâdiselerdeki uygulamasını verebilmek. Fénelon'un denediği metod, şimdilerde ilkokullarda uygulanan teknikten pek de farklı değildir. "5000 liram vardı. Bu parayla dün pazara gittim. Kilosu 350 liradan iki kilo elma, kilosu 100 liradan beş kilo patates aldım. Kalan paramın yarısını da sinemaya gitmesi için kardeşime verdiğime göre, bana ne kadar kaldı?" gibi bir aritmetik sorusunda da hem çocuğun ilgisini çekecek bir olay, hem problemin hayâta uygulaması görülür.⁴⁹ Böyle bir problem nasıl ki, olay, şahıs, mekân, zaman

⁴⁹ Nitekim, sonradan *Nâmık Kemâl* de bu tekniğin çekiciliğini kabul edecektir:

"İnsan öyle kuru kuruya mev'ize derlemeye kani olmuyor. Eğlenerek istifâde etmek istiyor. Ne yapaalım? Tabiat-i âlemi değiştirmek elimizden gelir mi? *Ahlâk-ı Alâ'* den terbiye görmek, hapiste nefsi islâh etmeye, *Telemak* gibi hikâyetten birşey istifâde ise, bir muntazam bahçede ders okumaya benzer."

"İntibah Mukaddemesi", *Şark Mec.*, nu. 5, 1 Rabiulâhîr 1298.

gibi tahkiye unsurları taşımasına rağmen, fıkra, kıssa veya hikâye değilse, aynı şekilde Télémaque'ın Maceraları'nda da bir vak'a var ve birkaç kişiye, yere, zamâna bağlı diye roman sayılamaz.

3. Yusuf Kâmil Paşa, devrinin münevverlerinden olmasına rağmen, henüz batının edebî türlerini tanıma ve özellikle romanın imkânlarından faydalanma fikrinden çok uzaktır. Nitekim, tercümesine “Sergüzeşt-i Telemak”, “Seyâhat-nâme-i Telemak”, “Telemak'ın Mâcerâraları” gibi bir ad vermemesi bu eseri olaylar örgüsü sebebiyle seçmediğini göstermez mi? Ayrıca, tercüme-i Telemak'taki bazı sahneleri kısaltması, bazılarını uzatması, ara başlıklar koyması, Osmanlı Devleti'ne âit özel durumlardan bahseden eklemeler yapması da ona bir fikir kitabı gözüyle baktığını hissettirir.

4. Eğer ‘didaktik roman’ diye bir tür varsa -ki, olduğu şüphe götürür- Fénelon eserini bu türe sokmak için hiçbir teşebbüs ve gayrette bulunmamıştır. Yine de Télémaque'ta didaktik romanın ayırddedici özellikleri sayılan birtakım işaretler varsa, bunlar romanın didaktik unsurlar taşıyabilmesinden çok, hikemî eserin romanesk unsurları sindirebilmesi özelliği sayesinde kalmış işaretlerdir. Fénelon da -şuurlu yahut şuursuz- bu imkânı kullanmıştır. Tercüme-i Telemak bu nazik dengeyi hikmetin lehine ve tahkiyenin aleyhine olarak bozar. Eser, “Paşa'nın ağır ve çok şarklı üslûbunda hemen hemen bütün hüviyetini kaybeder”.⁵⁰

Y. Kâmil Paşa Télémaque'ı bir hikâye olarak bile kabul etmek istemez. Bunun sebebi, tahkiyenin ön plâna çıkarak hikmeti örteceği, asıl mesajın okuyucuya ulaşamayacağı endişesidir. *Mustafa Nihat Özön* ve ondan naklen *İsmail Habib Sevük* ise, “azamet ve kibri o devrin diline destan olmuş” bir vezirin “masal tercüme etmesini ağır bir itham olarak telakki” ettiğini yazarlar.⁵¹ Hâlbuki, Y. Kâmil'in mevkii ve şahsiyeti adına böyle endişeler taşıdığını gösteren hiçbir delil yoktur. Eğer paşa yanlış anlaşılacağından korksa, ısrarla Télémaque'ı tercüme etmeyi ve bastırmayı düşünmezdi. Kaldı ki, niyeti roman türünü tanıtan bir örnek vermek olsaydı

⁵⁰ Prof. Dr. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19ncü Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 4. bs., İstanbul 1976, Çağlayan Kıtıv., s. 150.

⁵¹ Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme*, s. 144; İsmail Habib Sevük, *Avrupa Edebiyatı Ve Biz*, s. 58.

bile, türün özelliklerini taşımaktan bu kadar uzak bir eser mi seçerdi?

5.a. Tercüme-i Telemak Türkçe'ye çevrilirken bir "kitâb-ı hikmet-i nisâb-ı kütüb-i ahlâkiyye-i ecnebiyye" olduğu düşünülmüştür.⁵²

b. "(...) *sühan-ârâyân-ı aktar-ı cihandan ashâb-ı fikr ü nazar ve erbâb-ı ilm ü hüreni telîf ü tesânîfi meşârik-ı nücûm-ı iber ve metâli'-i envâr-ı hayr-ı haberdîr*"

derken Abdurrahman Sâmî Paşa, bir romana takriz yazdığı düşüncesinde değildir.⁵³

c. Ahmed Kemâl Efendi, Tercüme-i Telemak'ın yazılmasına düşürdüğü târihte,

*Sûretâ nakl-i hikâyet görünür
Lâkin erbâbına hikmet görünür*

mısrâraları ile okuyucunun dikkatini doğru yönde teksif etmeye çalışır.

ç. Aynı şekilde, İbrâhim Şinâsi de Fénelon'un bu "telif-i hakî-mânesi"nin

"(...) *sûrette efsâne-i aşkı nâkil gibi ise de mânâda adl ü dâd ile efrâd-ı nâsı ber-murâd etmekten ibâret bulunan tedbîr-i mülk kavâid-i külliyesini şâmîl bir kanûn-ı hikmet*"⁵⁴

olduğu fikrindedir.

d. Münif Efendi ise,

"*Kitâb-ı mezkûrunu aslı Fransızca olup memalik-i garbiyyede Gülistan-ı Sâdî makamında mergub u müsellemdir*"⁵⁵

⁵² Bu ve bundan sonra verilecek ara notlar, *Tercüme-i Telemak*'ın ikinci baskısına aittir.

⁵³ Aynı takriz için bk. *İnşâ-yı Sâmî*, (yyl.Necib Bey), cüz-i evvel, (İstanbul) 1290, s. 57-58.

⁵⁴ Şinâsi, "Pây-i Taht", *Tasvir-i Efkâr*, nu. 68, 2 Ramazan 1279.

⁵⁵ Münif, "Takriz-i Tercüme-i Telemak", *Mecmûa-i Fünûn*, nu. 3, Rebîulevvel 1279, s. 94.

diyerek *Gülüstan*'ın İslâm âlemi tarafından malum olan ahlâki ve felsefi yeri ile batıda *Télémaque*'ın yerini eşitler. Böylece, Tercüme-i Telemak'ın ilmi-edebî yeri konusunda isabetli bir benzetme yapmış olur.

e. Ahmed Vefik Paşa da *Télémaque*'ı "tasarrufat ü terakkıyat-ı mülkiyye ve tehzib-i ahlaka dair nesayih-i müessireyi havi"⁵⁶ bir eser sayar.

Görüldüğü gibi, ne yazarken Fénelon, ne tercüme ederken Kâmil Paşa ve ne de okurken Osmanlı aydını *Télémaque*'ı roman olarak düşünmüşlerdir. Onlara göre bu eser, felsefî, siyâsî konuların edebî yollardan ele alındığı bir tedkik, tahlil ve talim kitabıdır. Bu özelliği ile Tercüme-i Telemak Türk edebiyatının ilk roman tercümesi değilse de Münif Paşa'nın *Muhâverât, ı Hikemiyye*'sinden sonra neşredilen ikinci edebî tercümesidir.⁵⁷

Eğer bu eserin bir edebî tercüme olduğunu söylemek kâfi değilse ve Telemak mutlaka bir türe sokulmak isteniyorsa, bu tür olsa olsa *siyaset-name* olabilir. Bilindiği gibi,

*"Siyaset-nâmeler, esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına, bütün erk ve yetki de hükümdarda bulunduğuna göre, hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Siyaset-namelerde, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları ve şartları sıralanır. Zamanın anlayışına ve inancına göre en uygun örgütün nasıl olması gerektiği, bu amaca hangi yollardan ulaşılabileceği gösterilir. Halkın durumu, toplumun hâli anlatılarak hükümdarlara öğütler verilir. Kötü yönetimin zararlı sonuçları açıklanır".*⁵⁸

⁵⁶ Ahmed Vefik Paşa, *Telemak Tercümesi*, s. 2.

⁵⁷ Hikmet Dizdaroğlu, "İlk Roman Çevirisi Üzerine", *Türk Dili*, yıl 25, cilt 31, nu. 282, 1 Mart 1975, s. 203; Server Tanilli, "Batı'dan yapılan İlk Edebî Çeviri", *Tarih ve Toplum*, nu. 10, Ekim 1984.

⁵⁸ Ağâh Sırrı Levend, "Siyaset-nâmeler", *Bellekten, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-1962*, Ankara 1963, TDK y., s. 168. Aynı yazı: *Belgelerle Türk Tarihi Der.*, nu. 27-28, Mayıs-Haziran 1987.

Bu gözle Telemak'a bakıldığında, sözü edilen özellik ve nitelikleri görmek mümkündür. *Agâh Sırrı Levend*, siyâset-nâmelerin işlediği konuları otuz başlık altında toplamıştır ki, bu başlıklar içinde İslâmiyet'in, İslâmî geleneğin ve Türk devlet yapısının kendisine has unsurlarını taşıyanları çıkarıldığında geriye kalan bütün madde başlıkları Telemak'ın ele aldıkları ile ayniyet içindedir.

Siyâset-nâmelerde

"Kur'an'dan ve hadislerden tanıklar getirilir; târihten örnekler verilir. Geçmişteki olayları, zâlim ve âdil hükümdarlarla devlet ve şeriat adamlarının bu konudaki tutumlarını beelirten hikâyeler ve fıkralar anlatılır".⁵⁹

Aynı teknik Télémaque'ta da Fénelon'un kültür, tarih ve ilgi alanlarının oluşturduğu daire içinde uygulanır. Mitolojik kahramanlar, adı belli topraklarda halkı, devlet düzeni, müesseseleri ve düşünce yapısı ile eski Yunan'ın tarihini diriltirler.⁶⁰

Siyaset-nâmeler "hikmet-i politikıyye", devlet ahlâkı, ekonomi politik (ilm-i servet-i milel) gibi konularda sultanlara yol gösteren, akıl veren öğretici kitaplardır. Y. Kâmil Paşa'nın böyle bir eseri Türkçe'ye tercümesi, artık İslâmî Türk siyaset-nâmelerinden ümidini kesmiş, onların yetersizliğine hükmetmiş ve asrın yeni gücü olan batı âleminin siyasî prensiplerinden medet ummuş olduğu gösterir ki, bu sadece paşanın değil, batı ile yayınlar, seyâhatler, sefaretler, sınâyi ürünleri ve harpler yolu ile tanışmış, Osmanlı Devleti ile mukayesesini yapmış münevverlerin ekseriyetini düşüncesidir.

Télémaque, batının sadece siyasî düşünce tarihinin 'kurun-ı ulâ'sını değil, aynı zamanda uygarlığını hazırlayan sosyo-kültürel yapısının temel

⁵⁹ *Agm*, s. 171. Dr. Ahmet Uğur, doçentlik tezinde Telemak'ın bir siyâset-nâme olduğunu (s.3) ve siyâset-nâmelerde kıssalar anlatıldığını (s. 95-96) yazar. (*Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, 1979, AÜ İlähiyat Fak. Ktbh., Y. 20075).

⁶⁰ "Telemak bir roman değil, bir ahlâk kitabı, daha doğrusu bir siyasetnâmedir. Fénelon veliahta devlet idaresini öğretmek için yazar Télémaque'ı. Mitolojiyi süs olarak kullanır. Hikâye bir vesiledir."

Cemil Meriç, "Romanda Hesaplaşma", *Kırk Anbar*, s. 196.

özelliklerini de ihtivâ eder ve bu özelliği ile batı medeniyeti dairesi hakkındaki meraklarını tatmin etmek isteyen aydın için birinci derecede önemli kaynaklardan istifade ile hazırlanmış bir müracaat eseri olma özelliğini taşır. Mademki Avrupa, eski Yunan medeniyetinin mirasçısı olarak `on ikinci asr-ı hicrî'nin kaderine hâkim olmaya başlamıştır; o hâlde, batının aynı kadim kaynaklarında Osmanlı Devleti'ne de yol gösterecek bir ümit ışığı bulunabilir.

Bu ümit ve fikirler, yalnızca *Yusuf Has Hacib*'in *Kutadgu Bilig* (462/1069)⁶¹ *Şakir Efendi*'nin *Teşrifâtü'd-düvel* (1261/1845)'ine kadar uzanan siyâset-nâme geleneğimizi yıkmakla kalmamış; ilâveten, *Reşîdüddin*'in *Oğuz-nâme* (714/1314)'sinden *Ebulgazî Bahâdır Hân*'ın *Seçere-i Terâkime* (1070/1660)'sine uzanan Türk mitolojisini, telmihler yoluyla da olsa edebiyatımızda yaşatılan İslâm mitlerini, yazmalar ve halk hikâyecileri sayesinde diri tutulan lejandları da geri plâna itmiş; Yunan mitolojisi dikkatlerin merkezi hâlini almıştır. Gerçi bu hareket, ilk Türkçülerin kendi mitlerini aramalarına hem sebep olur, hem rehberlik eder; ama, diğer taraftan Batı medeniyetine hayran aydınların yetişmesinde de önemli saik olur.

Fenelon, Têlêmaque'ın Maceraları'nı *Homeros*'un *Odyseia Destanı*'ndan seçmiştir. Bilindiği gibi, *Odyseia Destanı* beş bölümden oluşmuştur ve her bölüm müstakil hikâyelerden ibarettir. İlk bölüm ise, *Telemakhia* adını taşır.

Telemakhos, *Odysseus* ile *Penelope*'nin oğullarıdır. Babası askere gittiğinde kundakta bir bebektir. Büyüdükten sonra İthake sarayında babasının malına göz diken kişilerle başa çıkmağa çalışır, başaramaz. *Odysseus*'un hâlâ sağ olup olmadığını öğrenmek için yola çıkar. *Îlâhe Athena* da *Mentor* kılığında onunla seyahat ederek bilgisiyle yardımcı olmaktadır. Troya'dan dönen savaşçılara babasını sormayı düşünen *Telemakhos*, *Nestor* ve *Melenaos*'un konaklarında onlarla uzun uzun

⁶¹ "S. M. Arsal'a göre *Kutadgu Bilig*, Têlêmaque gibi terbiyevî bir gaye güden bir eserdir."

Prof. Dr. Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, (y.y.y.), (y.t.y.), Kültür ve Sanat y., s. 86. Ayrıca bk. Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, nu. 2 A, 1966.

görüür. Dönüşünde, gemisi Ithake limanına girmeden karaya çıkarak babasının sarayındaki muhterislerin tuzağından kurtulur. Odysseus da biraz önce aynı yerden sahile çıkmış ve dilenci kılığında *Eumaios*'un kulübesine misafir olmuştur. Baba-oğul birbirlerini tanımadan aynı çatı altında buluşur, konuşurlar. Odysseus kimliğini açıklar. Birlikte sarayı yeniden ele geçirmenin plânlarını kurarlar. Telemakhos'un da yardımıyla düşmanlarını öldüren Odysseus, Penelopeia'sına kavuşur.

Bu basit konu, Fénelon'un elinde yeni bir şekle girer. Yazar, eski Yunan filozoflarından özellikle *Platon* ve *Aristoteles*'in eserlerini kullanarak vak'ayı iyice silikleştirir, fikri unsurlarla dopdolu, tam bir Yunan siyasî ve fikir tarihi oluşturur. Eserin bütününde *Platon*'un *Devlet*'inin büyük bir etkisi olduğu görülür. Ayrıca, akla ve ilme dayanmayan bir siyasetin sonunun iyi olmayacağı fikrini işleyen *Gorgias* diyalogunun ve *Politeia*'nın da izlerini görmek mümkündür. Telemak'ta sık sık tekrarlanan “mutluluk bir sınıf için değil, cemiyet içindir”, “ticaret ahlâki bozar”, “çalışma sahalarında ihtisaslaşma olmalıdır”, “halk evlenip çoğalmalıdır ki, işleri gören fert sayısı artsın”, “halkın muhatabı idareciler değil, kanunlardır” gibi hükümlerin kaynağını buralarda aramalıdır.⁶²

Gerçi Türkler “*Aristo* (Risto/Rasto)” ve “*Eflatun* (Felatun/Flatun)”u eskiden beri tanımakta, özellikle Yunanca'dan Arapça'ya ve Arapça'dan Türkçe'ye yapılan tercüme “tavşanın suyunun suyu”da olsa, onlar hakkında bir fikir vermektedir; ama, Tercüme-i Telemak Türklerin eski Yunan'la doğrudan ilk tanışmasıdır. Y. Kamil Paşa gibi sosyal psikolojiden anlayan bir vezir, bu eserle Osmanlı devlet ve fikir hayatında beklediği değişiklikleri yapabilmek için önce Telemak'ın kabul görmesi gerektiğinin elbette ki farkındadır. Kitabı tercüme ederken bu tespitten hiç sarf-ı nazar etmez. Nitekim, Telemak neşredildiğinde,

“Şark kültürüne bağlı olanlar, bir vezir tarafından, mevzû itibârıyla yadırganılmayacak olan böyle bir Frenk eserinin tam onların takdir edebileceği bir dille Türkçe'ye tercüme edilmesini iyi

⁶² Bu hükümleri Tercüme-i Telemak'tan makalemize alınan iktibaslarla mukayese imkânı tanımları sebebiyle seçtiğimizi belirtmek gerekir. *Platon*'un tipik özelliklerini aramak için *Devlet* ile *Telemak*'ın dikkatle karşılaştırılmasının gerektiğine inanıyoruz.

karşıladılar; çünkü Fransızca aslının orijinalitesini, yazılmasında tesirli olan noktaları Yusuf Kâmil Paşa ihtisar yaparken çıkarmıştı, onun için kitabın baş tarafına doğru okunsun diye üstünlü, esreli bir şekilde yazılmış olan (Floktet, Hergül, Aşil, İdomene) gibi has isimler bir tarafa bırakılacak olursa eserin şark zihniyetine yabancılığı kalmaz.

O sırada sayısı çok bulunmayan ve hatta kendini belli etmemiş ve henüz teşekkül devresinde bulunan Garp zihniyetinin memlekete girmesini isteyenler ise, aleyhtarlarına böyle bir eseri şahit olarak ileri sürmek üzere, iyi kabul ettiler.”⁶³

Bu kabulün sonuçları birkaç yönden önemlidir:

1. Yusuf Kâmil Paşa'nın tercümesi, hakkında konuşulması yasak bazı konuların açıkça tartışılmasına sebep olur. “Cumhuriyet”, “demokrasi” gibi kavramlar, “hükümdarda liyâkat”, “devlet erkânında dirâyet”, “veliahdin değil, ehliyetlinin dâreyi alması”, “servet dağılımı” gibi meseleler kendisine lehte ve aleyhte kamuoyu oluşturmaya başlar.

2. Batılı filozofların fikirleri havassın inhisârından kurtulur ve basının da desteğiyle halka ulaşır. Böylece memur ve esnaf tabakası batı düşüncesi karşısında kulaktan dolma bilgi ile peşin hükme varmak yerine, okuyup zihninde tartarak müspet veya menfi karar vermeye başlar.

1798’de Reisülküttab *Atıf Efendi*’nin “Voltaire, Jena Jacques Rousseau namlarıyla maruf ve meşhur olan zındıklar ve anlar misillu dehriler” ifadesiyle vasıflandırdığı batılı filozoflar⁶⁴ hakkındaki kanaat rasyonel yollardan oluşmaya meyleder.

3. Eski Yunan medeniyetine karşı ani bir merak belirir. Bu konuda peşpeşe eserler yayınlanır. *Konstandios*’un *Hey’et-i Sabıka-i Kostantınıyye* (1277, 1289)’si, *A. Konstantinidi*’nin *Târih-i Yunanistan-ı Kadîm* (1286)’i, *Şemseddin Sâmi*’nin *Esâtir* (1296)’i, *Ahmed Rasim*’in *Eski Romalılar* (1304)’ı, *Nâbi-zâde Nazım*’ın *Esâtir* (1309)’i hep bu merakın mahsulleridir.

⁶³ Mustafa Nihat Özön, *age*, s. 149.

⁶⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, cilt 6, 2.bs., İstanbul 1309, Matbaa-i Osmâniyye, s. 394’teki “Lâyiha” (17. zeyl).

“Yunan mitolojisine ve o kaynaktan gelen bazı hayallere” Tercüme-i Telemak’la açılırız. Bu açılış, birikimini seneler sonra “*Nev-Yunanilik*” cereyanı şeklinde tezahür ettirecektir.⁶⁵

4. Eski Yunan mitolojisinin kahramanları cesaret, adalet, sevgi, yardımseverlik gibi müsbet duygular yanında ihtiras, nefret, kin gibi menfi duygulara da sahiptirler. Birbirine zıt duyguları bünyelerinde taşımaları onları insanileştirir. Batı romanının ruhi incelemelere ağırlık veren yapısı ve iyi-kötü özellikleri ile çok cepheli karakter çizimleri Yunan mitolojisinden geliştirilmiştir. Aynı şekilde, tahkiyelerindeki gerçeklik duygusu da mitolojisinin tesirinde kazanılmıştır. Bu kaynaktan alınma bir parçanın tercümesi, dolaylı olarak, hikâye etme tekniğinin de tercümesi olur.

Tercüme-i Telemak mukaddemesinde her ne kadar,

“(...) *mehbit-ı envâr-ı adl-i cenâb-ı Rabb-ı azîz olan padişah-ı dil-âgâh-nâl-i mâyeteminallah efendimiz hazretlerinin mehâsin-i ahlâk-ı müsellemetü'l-âfâk-ı milkdârâneleri hasâyis-i celîlesini şâmil*”(s.3)

bir eser olduğu kaydedilmişse de asıl maksat, padişahın olanları değil, olması gereken hasletleri göstermektedir.

Padişaha verilen öğütler birkaç ana başlık altında toplanabilir:

İnsanî Yönleriyle Sultan

a. Sultan devleti için nefsinı yenebilmelidir:

“*Ekser hükümdaranın hâl-i âsâyiş ü refahta perhizkârâne hareket ve idare-i mesalih-i mü'tenâ-bahâya sarf-ı himmet ü râhat ile gençlik cevher-i cihan-bahâsını hîz eyleyecek yerde bilâkis lezâiz ü şehvât,ı nefsanîyyeye inhimâkleri zihnen ve vücûden harb ü darbdan ziyâde mucib-i sû-i tesîr olur*”.⁶⁶

b. Devleti en kolay sultanın zulmü yıkar:

⁶⁵ Bu konuda etraflı bilgi için bk. Şevket Toker, “Edebiyatımızda Nev-Yunanilik Akımı”, *Ege Üniv. Türk Dili ve Edebiyatı Der.*, nu. 1, 1982.

⁶⁶ “Mevâdd-ı Hikemiyye-i Telemak”, *Mecmûa-i Fünûn*, nu. 5, Cemâziyülevvel 1279, s. 199.

*"(...) bir hükûmet-i zalime kuvvet, i cebr ü teaddî ile ne kadar servet ü sâ mâna mâlik ve ferman-fermâ-yı memâlik olsa, kaide-i icbâriyyesi âkîbetü'l-âkîbe indirâs-ı esâsına illet ü âlet-i kaviyye olur"*⁶⁷

c. Sultan sulhü sevmeli, mecbur kalmadıkça savaşmamalıdır:

"Hükümdâr-ı âkil usûl-i harbiyyeye vâkıf olup sulhu dahi sevmeli ve netâyic-i harb ü sulha mâlûmâtı olarak cenkten hazer etmelidir. Tecrübe-i umûr etmemiş zaîfü'l-kalb ü sâde-dil hükümdar zamân-i hükûmeti nâ-ehlânın ellerine verip delâlet-i garazkârâneleriyle ekseriyâ bâb-ı harb ü darbı açar ki, asıl mahall-i hesâb ü ictinâb burasıdır".⁶⁸

ç. Sultan da bir insandır ve hata yapabilir; fakat, hatalarını düzeltmeye çalışmalı, teb'a da bu kusurları olduğundan daha büyük göstermemelidir:

"Muktezâ-yı beşeriyet-i hükümdârânın hatâdan sâlim olamayacaklarından bâzı hâlâtte mâzur tutulmaları iktizâ edeceği.

Telemek hükümdârın refât,ı nâ-hencârına taaccüb muâmelesi gösterince 'Niçin taaccüb ediyorsunuz. en azîmü'l-kadr olan âdem yine âdem olduğundan hasbe'l-insâniyye hatâdan sâlim ü sâde ve hiçbir hükûmet bâzî-i hezhar,ı mansûbe-i şatranc-ı ihtiyâlden kâmilten âzâde olamaz iken, hükümdardan hatâ sudûruna istigrab mı olunurş (...) Nice nice hükümdârân,ı âkil, iğfâl olunmayayım ihtiyâtıyla aldandığı defaâtle vâki'dir. Çünkü hiçbir hükümdar ministroya ihtiyaç ü emniyetten müstağni olamayhıp câ-be-câ nasbolunan şebâik-i hiyel ü firîbe hâriçten müfredât-ı harekâte dikkat eden halk kadar kesb-i vukuf eyleyemeyeceği cihetle esâlih-i âmme vüc hükûmete elverişli âdem tedârik ve intihâbından pekçok zahmet çekilip büyüklük dahi bir büyük pertavsız gibi eşyâyı büyük gösterdiğinden halkın nazarı dâimâ büyük adamların üzerinde gezinerek tedkîkat,ı amîka ile zâtlarında olan hatâyâ-yı sagîreyi nakayıs-ı kebîreden add ile 'o da insandır, haâsız olmaz' deyû insâf etmyip söylenirler.

⁶⁷ Agy, nu. 10, Şevvâl 1279, s. 417.

⁶⁸ Agy, nu. 10, s. 418.

Bu takdirce bir hükümdar ne kadar âkil ü fatîn olsa yine insan olup dâire-i akl ü fazlı mahdud ve etrâfî menâfî'-i zâtîyyesini düşünür kimseler ile mesdûd olmağla aradığı menba',ı istikameti bulamayıp ya arzû-yı mahsus veyâhud vükelâsının sû-i tedbîr ü gazez ü hursı delâletiyle bâzen hata da edeceğinden en ziyâde mu'tenâ ve mümted olan müddet-i hükümet bidayetinden beri halkın vücuda getirdiği hatâîyyât islâha nisbetle pek kısa müddet olmağla sitem-i nâstan âsûde olamazlar ise de ayn-ı insâf ile bakıldıkta yevmiyye arz-ı ihtiyâcât ü i'tirâzâtı tükenmeyip islâh-ı ahlâkı kudret-i cenâb-ı Hallâk-ı cihâna mahsûs olan halâyık-ı muhâlefetü'l-alâyıka hükmetmek vazife ve meşgalesinde bulunan hkümdârânın şikâyete hakları der-kâr ve mazâret-i hakîkiyyeleri indü'l-ukalâ karîn-i i'tibârdır' dedi''(s. 172 - 174).

Çevresiyle Sultan

a. Sultan yakınlarının anlattıklarının hepsine itibâr etmemelidir:

"Hükümdarlar herşeyi gözleri ve kulaklarıyla müşâhede vü istimnâ mümkün olmayıp karînleri el ü ayak ve göz ü kulak menzilesindedirler; fakat, bunlardan bazıları zahiren velinimetlerine muhib ve batınan fevaid-i şahsiyyeleri husûlüne mükibb olduklarından bazen hilâf-ı vâki' arz ü inhâları üzerine muâmele-i cevr ü gadr vuku' bulacağı cihetle hükümdarlara göre sû-i karîn den ziyâde ictinâb lâzımdır".⁶⁹

b. Devletin durumunu bizzat halktan ve alimlerden dinlemelidir:

"Bir hükümdâr-ı mâdelet-şîâr evkat ü sâât-i mahsûsada evlâdı gibi sevmesi lâzım olan reâyâsının şükr ü şikâyetini istimâ etmeli ve memâlik-i sâire ahvâline ittîlâ için ecânib ile görüşmeli ve dîvân-ı mahsûsada gündüzleri umûr-ı âmme ile uğraşyp geceleri dahi meclisine kabûl eylediği ulemâ vüc hükemâ ile söyleşmelidir".⁷⁰

⁶⁹ Agy, nu. 4, Rabûlâhir 1279, s. 163.

⁷⁰ Agy, nu. 4, s. 162-163.

Devlet Ricâliyle Sultan

a. Sultan her işin altından tek başına kalkamayacağı için, bazı meseleleri vekilleri vasıtasıyla halletmelidir:

“(…) vazîfe-i hükümdârî herşeyi kendi görmekten ibâret olmayıp böyle fevka'l-kül bulunan zât-ı muallâ-cenâb idâre-i umûr eden vükelâyı imtihan ve intihab edip alâ vechü'l-umûm cereyân-ı musâlâhada gayret ü rehâvetlerine göre terfi' ve tenzîl-i derecât ü mükâfât ü mücâzât ile çalıştırmaktır. Yoksa mevâdd-ı cüz'iyeye ile yorulan zihin kuvvet ve lezzeti olmayan dürd-i şarâba dönüp mülâhaza-i mesâlih-i mühimme edemez ki, fi'l-mesel bir nağmekâr düzgün sâz ü âvâzı toplayıp da asvât-ı mütenâsibeyi bir dâirede birleştirmek yâhud bir mi'mar büyük direk ve tıraş u tesviyye olunmuş taşlar dedârik ederek yapacağı binânın kavâim ü zevâyâ-yı muvâfakasını tâyîn edememek gibidir. şarkı okuyan kimse birkaç iyi şarkı okursa da yine hânende olup asıl idâre eden nağmekâr ve haceri tesviyye eden seng-tıraş olup hey'et-i ülliyye-i binâiyyeyi mütâlâa eyleyecek yine mi'mâr olduğu misillü hükümdar bunlardan hiçbirine medîd-i ibtidâr etmediği hâlde cümlesini yine kendisi yaptırtacağına binâen menfaati mülk ü millete râci' olan mesâlih-i külliyyenin ilerlemesine ber-vech-i ta'mîm sarf-ı zihn-i selîm ederek hükümetini sâz-ı mevzûn ve binâ-yı resânet-nümûn gibi yapmalıdır” (s. 289).

b. Fakat, vekâlet verdiği kişileri çok iyi seçmelidir:

“Esb ü şî'rin âlâ vü ednâsını çok ât görüp zâid ü noksânını ve za'f ü tüvânını bilenler ve devâvîn-i eş'âr mütâlâasına ilâveten şâir-i mâhir olanlar ile ülfet ü sohbetten bildiği gibi insanların dahi sakîm ü müstakîmini fiile çıkarmak dâimâ hâllerini mütâlâa ve tedkike menûit ve bu da hâriçte biraz âdem görüp de birkaç kelimât-ı resmiyye söyleşmek ve fazîlet ü istihkâk itlâk olunan şeyi elfâz-ı mütenâsibe isti'mâlından kinâyettir zannıyla hakikat-i faziletten vâye vü mâyesi olmayarak ancak ıstîlâhâtıyla iftihâr edenleri söyletmek ile vücud bulmayıp ancak ıstîlâhâtıyla iftihâr edenleri söyletmek ile vücud bulmayıp mâlûmât ü mekâneti mevsuk mu'temed olan zevâtın istihsâl olunacak vukuf üzerine halkın za'f u kuvvetlerini tasvîr eden efkâr-

ı zihniyyelerini ve liyâkat-i sahihalarını hârice çıkarmağa merbut olduğundan nümâyîş-i sıdk-ı kâzib ile şeh-râh-ı insaftan hafî inhirâf edenlerin kıyâs-ı ecsâma mahsûs olan ölçü makamındaki kuvve-i mümeyyize delâletiyle hâllerini zâhire çıkarıp ukul-i zelime ashâbının tasdîk edecekleri sûrette i'lân ü hükm etmek gerektir. Yoksa ebnâ-yı âdemin hürriyyetini ve üzerlerine olunan hükmün gayetini bilmeyip muaddil-i terâzû-yı takvîm-i umûr-ı âmme olan fazîlet ü ehliyyet-i sahihayı aramaktan incinerek müdâhinlerin kizb ü iğfâllerine iğtirâren rûy-i arzda i'tibâr ü i'timâda şâyân yoktur i'tikadıyla ülfet ü ahvâl-i hafîyyelerini halkın tecessüs ve tahkîk eylediklerinden gayret ile inrâr-ı eyyâm-ı hayât ve inhimâk-i lezzât-ı shehevât edenler kılavuz ve kapudanı olmayan sefîneye râkib ve bahr-i bî-girân-ı hayrette gaib olan kimseye teşbîh" (s. 303-305) olunur.

c. El altındaki vekiller devlet işlerinden anlayan fena yaradılışlı kişiler ise, yerine ehliyet ve tabiatçe daha uygunu bulunana kadar muvakkaten vazifelendirilmelidir:

"Telemak 'Mesmûâtıma göre bâzı elinden iş gelir fenâ âdemleri kullanmak câiz midirş' suâlini îrâd etmekle 'Bu fenâ âdet nizâm ü tertibden ârî millete alâ vechü'l-ekseriyye cârîdir. (...) elde bulunan birkaç sıddıkanın muâvenetleriyle âdemler yetiştirip küçük işlerde istihdâm ü i'zâm ve manâsıb-ı refîaya nasb u tâyinlerine ihtimâm ile erkân,ı hükûmet istihkâm-ı hakikisini bulunca hasbü'z-zaman hizmette bulunmuş olmalarına riâyeten her birinin muâmele-i münâsibe ile def'ine (...) himmet olunmalıdır' dedi.

Telemak 'Bu becâ ise de âdem yetiştirmek pek uzun şeydir' mütâlaasını göstermekle 'Ye's ü nâ-ümididen inzivâ vü ihtifâya mâil yâhud fazîlet-i zâtîyye ile meydan almağa fakr ü fakâsı hâil olmuş âdemler bulunduğundan bir kerre maslahata erbâbını intihâb etmek niyyât-ı sahihası âsârı görülünce münzevî ve me'yûs olanlar ser-nümâ-yı zuhûr ve küçükler de onların eserlerine iktifâen yetişip refte refte mesânid-i kebîrede müstaid ratk u fatk-ı umûr olurlar' dedi" (s. 305- 307).

Kanunlarla Sultan

a. Kanunlara teb'asının uymasını bekleyen sultan, önce kendisi riâyet etmelidir:

"(...) kanûnu tecdid ü teşdid etseniz de siz muktezâsiyle âmil olmadıkça kat'â tesîr ü fâidesi olamayacağından dediğim sûreti kabul ettiğinizde halk sizi taklîd ile hoşnûd olurlar" (s. 181).

b. Kanunlara uyan sultan, devletine karşı daha sorumlu, teb'asına karşı daha dikkatli davranacaktır:

"(Sâniyen) (...) müfredât-ı umûr ile kat'â uğraşmayıp kanûna havâle eylemelidir.

(Sâlisen) 1.(...) filân kızını filâna versin yollu tenbih ve irâde familyasına dâmad ve vâris intihâb edecek vâlid ü vâlidenin hürriyetini selb ü imhâ" eder.

2. *"(...) hakikaten mükâfât edecek âdeminiz var ise, düyûn-ı mükâfâtiyyenizi (...) halkın kesesinden ödemeyip kabiliyyet-i sahîhalarına ve kâdem-i hürmet ü istikametlerine göre bâzı arâzî-i hâliyye ile hâllerine münâsib rütbe vü mansıb vermeniz en en'âm ü ihsânı fazıla-i hisse-i muayyenizden tâyiîn etmeniz ile sâyenizde kesb-i refâh ettirmelidir" (s. 294).*

İdare şekliyle Sultan

a. "Bir pîr-i rûşen-zamîr", "bâr-girân-ı hükûmeti" kabûl etmek için üç şart ileri sürer. Bu şartlardan özellikle sonuncusu, babadan oğula geçen monarşik idarenin yerine liyâkate göre seçimi teklîf eder:

"Bir pîr-i rûşen-zamîrin şerâit-i selâse ile bâr-girân,ı hükûmeti kabûl eylemesi.

(Şart-ı evvel) İki senede sizi bulunduğunuz hâlden daha hüsn-i hâle tahvîl edemeyip hükûm-i kanûna inkiyadda kusûrunuzu görür isem, terk-i gaile-i hükûmet ederim.

(Şart-ı sâni) Dağdağa-i dârâtan âzâde ve şu gördüğünüz sûrette sâde hâlde bulunmağı isterim.

(Şart-ı sâlis) Benden sonra çocuklarım vâris ve mecâliste mevki'-i ihtiramda câlis olmayıp âdetâ evlâd-ı ahad-i ahâlî misillü

kabiliyyet ve değerlerine göre muâmele olunmasını taleb eylerim dedi” (s. 82).

b. Sultan sadece devlet işleri ile ilgilenmelidir. Dinî hükümleri bu işin ehillerine bırakmalı (laisizm), alınan kararların korunmasını sağlamalıdır:

“(…) Bu makule umûr-ı takdîsiyye vü rûhâniyyeye niçin karıştıyorsunuz Diyânatin ulviyyeti hasebiyle islâh u tanzîme hükûmet müdâhale eder ise, sıyânet edecek yerde garazına âlet eder ki, bu câiz değildir. Hükümdar mütedeyyin olup kat’-i nizâ-ı mezâhibi ehl ü erbâbına havâle ile cânibîn-i muârizinden hiçbirini iltizâm etmeyecek nihâyetü’l-nihaye verilecek kararı halelden vikaye etmelidir” (s. 294).

Teb’asıyla Sultan⁷¹

a. Sultan teb’asını sevmeli ve kendisini de onlara sevdirmelidir:

“Bak Telemak, siz de pederinizin hükûmetine nâil olduğunuzda teb’anızı vâlid veledi ve veled vâlidî severcesine sevip ve zâtınızı sevdirmeye ve rif’at ü servet ü râhatleri ancak sâyenizde husûl bulmuş olduğunu söylettirmeye dikkat etmelisiniz” (s. 21)

b. Zalim bir hükümdar can korkusu çeker, çektikçe de zulmettiği teb’asından uzaklaşır:

“Hükümdâr-ı gaddar zulm ü udvânı hasebiyle kendisine sû-i asd olunur havf ü endîşesinden hâlî olmayıp dâimâ hiçbir kimseyi görmek ve görünmekten ihtirâz üzre olacağından böyle hükümdarlık etmekten ise, âdetâ çoban ve müstağnî-i gavâil-i în ü ân olarak lezzet-yâb-ı nimet-i emn ü istirahat olmak bin kat evlâdir.

Hükümdâr-ı âdil her ne kadar telâkkî-i karâib ü ecânib ü tedkîk-i tabâyi’-i hâzır u gaib ile zevk-yâb ve miyâne-i ahâlî-i şehirde familyası arasında gezer büyükpeder gibi vâreste-i tabtâb-ı ıztırâb olur ise, hükümdâr-ı zâlim ol kadar hâif” (s. 164) olur.

⁷¹ Krş. Ahmet Uğur, “Osmanlı Siyaset-nâmelerinde Halk”, *Millî Kültür*, nu. 38, Şubat 1983.

c. Teb'anın refah ve saadetini sağlayabilmek için gerekli tedbirler alınmalıdır:

(Evvelâ) a. Gemi ile ticâret yapanların giderken ve gelirken taşıdıkları malın kontrolü.

b. Memurlar tâyin ederek "hilekârâne ilân-ı iflâs eden" tüccarın önünü almak.

c. "Konturatoya rabtla müşâreketeye mezûn" tüccarların güç birleştirmelerini teşvikle büyük ve güçlü şirketlerin kurulmasını sağlamak.

ç. İdhâlât yoluyla halkın ilgisini çekip "fâide-i âmme" sağlamak, ihrâcâtı desteklemekle "bereket ü servet-i tâmme" hâsil etmek (s. 177-178).

(Sâniyen) a. "(...) memlekete haşmet ü sefâleti idlâl eden emtia-i memâlik-i ecnebiyyenin men'iyile" meşgul olmak.

a. "(...) melbûsât ü me'kûlât ü mefrûşât ü tezyînât bahsine" girişmek (s. 179 - 180).

(Sâlisen) İnsanın büyüklüğü vücûdunun iriliğinden ohnadığı için "gûnâgûn ekl ü şûrb" yerine "sâde et ve ekmekle ve pekçok az ziyâde bâde içmeğe hasr u ukul-i beşeriyyeyi tesîr-i bâdedin" kurtararak güçlenmek (s. 180 - 181).

(Râbian) a. "Her familyanın kesret ü killetine göre odaları ufak fâsılalı, bir salonlu ve dehlizli, az masrâfla idâre olunur metîn ve müstahkem hâneler binâsıyçün" uğraşmak.

b. Çocukların "riyâzet ü âfiyet,i bedeniyye"leri için gerekli spor alanlarını yapmak.

c. "(...) mefrûşâtın pekçok seneler dayanır sûrette kavî ve sâde olmasını tertîb ü icrâ etmekle fakrden şikâyet eden" ahaliye "lüzûmundan fazla ne kadar eşyâya mâlik olduklarını hiss"ettirmek (s. 181 - 183).

(Hâmisen) a. "(...) dâimâ cenge müheyyâ bulunmalıdır kavli mâkul ü makbûlünü müeyyid olan âlât ü edevât,ı harbiyyede" noksanları tamamlamak.

b. Başka yerlerden göç yoluyla "ecnebî tüccar ve amele" getirterek "bâzı mahalleri üzerine hiç sabah yürütülmemiş ve bâzı

kıt'asını yarım sürülmüş" geniş toprakların işlenmesini sağlamak.

c. Ağır vergiler koyarak "teehhül ve tezevvücün teselsül ve tenâsülü ile" halkın çoğalıp üretici nüfusun artmasını sağlamak (s. 183 - 185).

ç. Bu çoğalan nüfus içinde çocuk ve gençlerin yetiştirilmesi aksamamalıdır:

a. "Neşv ü nümâları familyalarından ziyâde millete lâbüd ü lâzım olan etfâl terbiyesiz kalıp mansıba geçtikten sonra azl ü tebdilleri mihen ü meşakkıyla uğraşılmaktan ise, ser-i kâra geçecek kabiliyyeti verecek terbiye-i mukteziyyeleri" için okullar açmak.

b. Çocuklarda fikir yanında "riyâzet-i bedeniyeyi müeddî olur envâ'ı-ı lû'bun icrhası zımında vüs'atlı meydan ve mahaller" yaptırmak.

c. Gençleri "ganî ve fakir demeyip akl ü endâmını beğendikleri kızlar ile tezevvüc ü teehhüllerine peder ü mâderleri tarafından ruhsat i'tâ kılınmağla az zamanda kesb-i nkemâlât ve mesâlih-i mu'tenâda istihdâma ehliyyetlerini isbat" etmelerini sağlamak (s. 211 - 212).

Mentor'un bu tekliflerine "harbe mâil" biri itirâz eder: "Temâdî-i hengâm-ı âştîde çocuklar bu sûrette işgal olunduklarında tecârib-i harbîyyeden zâli ve refte refte tabâyi'-i umûmiyye râhat-i ten-perverî ile ülfetlenip kıymet ü gayret-i milliyye zâil" olur, diye iddâ eder.

Mentor cevâbında,

a. "Emr-i harb mechûlü'l-âkıbe hutût-ı cismiyyeden olup bir tarafta zafer ü nusret kuvve-i karîbeye geldiği hâlde ednî mertebede bir hâlin vukuuyla galib mağlûb olageldiği vâki' olduğuna binâen kâr-ı peykâra her ne sûretle başlanılsa ve galebe-i külliyyeye nâil olunsa bile" savaşın getireceği yokluk ve kayıplar ile "hükümdar kâr edecek sırada zarar etmeğe müstehak olur" (s. 213).

b. Çocuklar okulda "medhiyye-i pehlivânân ile kulakları alıştırılıp iktizâ-yı tertîb-i terbiye ü taallümleri" şahsî kabiliyyetleri dikkate alınarak yapılacağından, "harb ü darb zuhûrunda içlerinden tab'an müsâid-i harb ü sitiz ve sâhib-i fehmi-tiz olanları seçilip gönderilip" mükemmel netîce alınabilir (s. 213 - 216).

d. Ticaret yerine ziraate ağırlık veren bir ekonomi takip edilmelidir:

“(...) bâis-i ifsâd-ı mizâc-ı beni Âdem olan illet sefâhatten ve müdâhale-i madde-i ticâretten sakınmağla vâridât-ı muayyeneyi lüzûm-ı hakikisine göre sarf ü idâreye dikkat ü i'tinâ bâdî-i husûl-i servet ü gınâ olur. Çünkü esas refâh ü râhat olan madde-i ticâret mâ-i câriye şebîh olup büyükler bizzat karıştıklarında mecrâ-yı tabîisinden çıkıp kendileri müntefi' olamayacaklarından başka ahâlîyi mahrum u mahzun ve dâhil-i hükûmetlerinden refte refte tüccarın âmed ü şüdü kesilerek hem-civârı bulunan millet ve hükûmetleri memnûn etmiş olurlar” (s. 40).

e. Eğer devlet içinde fesat ve isyanlar çıkarsa şunlar yapılmalıdır:

Hükümdar “vakt-i sulh u refahta perverdde olan ahâlinin mizâcına fesad ârız olup da mâil-i isyân olurlar ise nasıl bastırılış” diye sorar, Mentor da cevap olarak bâzı tavsiyelerde bulunur:

a. Toprak adâletle dağıtılmalıdır: “(...) hangi fırkada bulunur ise bulunsun, kalabalığını idâreye lâzım gelecek topraktan ziyâde almalarına ruhsat verilmeyeceği zâdegân ahâd-i ahâliden efzûn kesb-i saman edemeyeceklerinden her biri hâl ü mâline râzî sâhib-i arâzî” olurlar (s. 187 - 188).

b. İçki yasaklanmalıdır: “(...) şarâbın yasağı ve ancak fevkalâde velîme vü ziyâfetlerde nâdiren isti'mâline mesağ olduğunu i'lân ü te'kid hattâ lüzûm-ı sahîhinden ziyâde bağlar yaparlar ise, asmalarını kal' u kam' ile halkın yasağa itâatini” sağlamak gerekir (s. 188).

c. Gerekirse ve gerektiği kadar şiddet kullanılmalıdır: “(.....) zâtınız sürü sâhibi bakamında rüz u şeb mutabassırâren bî-üdebânın gözlerini yıldırıp tekrâra ictisâr olunmamak için icâb-ı zarûrîsinde merhametü'l-umûm bi-hakkın birazcık kan dökmek câiz görülebilir. Yoksa emniyyet-i nefîse ahâlînin zill u iftikarında aranılıp hâlet ü ye's ü nâ-ümîdide serbestâne teneffüs ettirmemek perîşânî-i zîr-i destânî ve vîranî-i kurâ vü beledândan killet-i nüfûs gibi bir derd-i düşvâr-ı dermânî intâc etmek ile berâber, o sıfatta bulunan hükûmeti halk her ne kadar korkularından sitâyiş ü senâ ederler ise de

imtidâd-ı iştîdâdıyle öyle bir idâre-i cabbârâneye karşı hayâlât-ı intikamiyyenin kıyâmına vesîle verebilmek lâzım gelir” (s. 189).

f. Teb’asının malını, mülkünü, mahsulünü -dolayısıyla saadetini yok eden harp illetinden mümkün olduğu kadar uzak durulmalıdır:

“(…) harb-âşinâ olmayıp işe yarar ceng-âzmâ cenerallere mâlik olan hükümdar yalnız harb-âşinâ olan hükümdâra tercih olunur. Zîrâ, dâimâ harb ile iştigal eden hükümdar hatt-ı hükümetinin imtidâdını ve şân-ı saltanatının izdiyâdını arzû eder ise de hurûb-ı medîde mülk ü milletini hisar-dîde eylediğini isbâta Truva muhâsarası zamânında hiref ü sanâyiin gerileyip nice nice asâkir ü hazâinin itlâfi delil-i kâfidir. Alâ hazâ e’t-takdir hükümdâr-ı cengâver tarlasını sakınıp komşusunun mülküne medîd-i mutazarrır olan âdem gibi harben âvâre-i dest-i iğtisâb eylediği kadar mülk ü milletini tahrîb eder. Bilâkis hükümdâr-ı âştî-perverin memâlik ü sekenesi mâmûr u âbâd ve sıdk u add ü ahdinde sebâtı münâsebetiyle müzdâd olup bâzı mütekebbir ve tama’kâr hükümet ile beyninde kâr-zâr vukuu takdîrinde muhibb ü müttefiki bulunanlar muâvenet ve adû-yı müteaddînin kesr-i unî ü kahrına mübâşeret edeceklerinden cihangirlik sevâtında olan münhezim ü mutazarrır ve hükümdâr-ı âştî-şîâr mesrûr u müftehir olup mesâlih-i dâhiliyyesi halkı zirâat ve hîrfete tergîb ve sefâhete meylden terhîb eden kavânin ma’kulesi delâletiyle vakten fevkaten ilerleyerek hey+’et-i değvleti cihan ü cihâniyâna nümûne-nümâ-yı âsâyiş ve sâye-i mâdelet-mâyesinde esmâr-ı sulh u salâhtan teb’ası müteayyîş olup buldukları râhat ü hürriyetin kadr ü kıymetini derk ve memleketlerinde fedâ-yı ser ü cân ederler” (s. 73 - 75).

Eserin tamamı bu yolda verilmiş öğütlerle doludur.⁷² O kadar ki, bu öğütlerden bir kısmı *Mecmua-i Fünun*’da beş sayı tefrika edilir. Tefrikanın

⁷² İdeal düzen, idareci ve teb’a tanıtırken ütöpik mekân olarak da *Salante* şehri gösterilir: İsmâil Fenni, “Utopie”, *Lûgatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, Matbaa-i Amire, s. 739; Henri Coulet, *Le Roman Jusqu’a la Revolution*, cilt 1, 2. bs., Paris, 1967, Librairie Armand Colin, s. 282.

muhtemelen Münif Paşa tarafından yazılan sözbaşında Telemak için,

“(...) o makule ile mâl-â-mâl bir nüsha-i nâdire-i edeb ü kemâl olarak işbu cevâhir-i zevâhir-i nesâyih ve hikem-i menkuş-ı gûş-ı cân olmağa şâyân olmağla hüsn-i âdâb ve fezâil-i ahlâka dâir mutazammın olduğu mevâdd-ı hikem-âmîz tefrik yâni hissesi kıssasından tecrîd ü temyiz olunarak mecmûa-i âcizânemize derc ü tahrîrine mübâderet kılındı. işbu hulâsanın kırâat ü hıfzında derkâr olan sühûlet-i mütâlâasına bâdî-i râğbet olacağı meczumdur.

(İrtibat edeli cevherle arz

Kıssadan hissedir el-kıssa garaz)’⁷³

denir. Ebuzziyâ Tefvik’i Cümel-i Hikemiyye-i Telemak’a sevkeden düşünce de bu olsa gerektir.

Telemak tercümesinin büyük akisler uyandırdığı şüphesizdir. Tenkid, tekzip, tashih, tebrik, tebşir gibi yollarla epeyce bir zaman devam eden bu akislerin en kalıcı neticesi Sarıyarlı Mehmed Sadık Efendi’nin 1286 (1869) da kaleme aldığı *Tanzir-i Telemak*’ı olur.⁷⁴ Tercüme-i Telemak’a nazire olarak yazılmasına rağmen, onunla doğrudan hiçbir münasebeti olmayan bu eser, “sadece tabiata ve içgüdülere değer veren batı medeniyeti”nin de bir gün yıkılacağı ve “insanlığı yalnız din, İslâmiyet ve din adamları”nın kurtaracağı fikri üzerine inşa olunmuştur.

⁷³ *Mecmûa-i Fünûn*, nu. 4, Rabîulâhir 1279, s. 161.

⁷⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla cumhuriyet sonrasında *Tanzir-i Telemak*’tan söz eden ilk kişi Hilmi Ziya Ülken’dir (*Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, Vakit Matb., s. 363). Daha sonra İbnülemin de rivayetlere istinaden aynı eserden söz eder:

“Püskülsüz Hoca namıyla maruf olan ve hicri 1290 senesinde vefat eden Sarıyarlı Sardık Efendi’nin, Kâmil Paşa’nın Telemak tercümesine nazire yazdığı muhibleri tarafından söylenmiş ise de bir yerde tesadüf edilmemiştir” (*Son Sadrazamlar*, cilt 2, İstanbul 1982, Dergâh y., s. 703, not 1). *Tanzir-i Telemak*’ın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde TY. 2735 numarada kayıtlı olan yazması ise, ilk defa Prof. Dr. Mehmet Kaplan tarafından tanıtılmıştır (*Türk Dili ve Edebiyatı Der.*, cilt 3, nu. 1-2, 30 Kasım 1948, s. 1-20); 1974’te Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan’dan alınan eksiksiz bir nüsha (bu nüsha şimdi Süleymaniye Kütüphanesi, A.N. Tarlan Derlemesi, Tarlan 96 numaradadır) ile genişletilen bu tanıtma yazısı, daha sonra *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* (cilt 1, İstanbul 1976, Dergâh y., s. 275-286)’a da dâhil edilmiştir.

Gerçi Tercüme-i Telemak'ta da dine önem verilir:

“İş'a-i âlem-efrûz-ı âfitâbın kâffe-i mevcûdâta cilâ-bahşâ-yı feyz-zuhûr olduğu misillü envâr-ı mukaddese-i ilâhiyyenin ukul-i insâniyye üzerine lûtufl-ı tesîri olup bu nûr-ı hakîkiyi basar-ı basîretle görmeyenler nâ-binâ-yı mâder-zâd gibi hakâyık-ı eşyâya ittulâdan gafil olarak gördükleri evhâm ü hayâlât dâiresinde hâim ü hayran ve zill ü zâil kabîlinden olan huzûzât ü şehevât,ı nefsâniyye şarâbiyle sekrân ü ser-gerdân” yaşarlar.⁷⁵

Hatta, A. Sâmi Paşa Tercüme-i Telemak'ın ikinci baskısına yazdığı takrizde eserin hikemi yönünü o kadar abartır ki, okuyanlar içinden bir kısmı, tasavvufa dair işaretler bile bulurlar:

“Lîsân-ı Osmânîmize ilk tercüme olunan roman Telemak olduğu nu kabûl edecek olursak, tahattur etmeliyiz ki, Telemak Tercümesi'ni yalnız bir fîkr ü tasvîr-i şâirâne olmak üzre telâkkî edenlerimiz o zaman hiç hükmünde olup bir romanın mübtenî olabileceği hikmet-i ahlâkiyyeyi herkes büyülte büyülte biraz da hikmet-i siyâsiyye ile karıştırmışlar idi de Telemak'a bir roman demekten ziyâde bir hikmet kitabı deyivermişler idi. Sakın mübâlâğamıza hamletmeyiniz ki, biz Telemak hikâyesinden işâret-i tasavvufiyye arayan ve bulan birkaç zevâta bile tesâdüf eylemişizdir”⁷⁶

⁷⁵ Mecmûa-i Fünûn, nu. 4, s. 167-168.

⁷⁶ Emile Augier, *Nedâmet Mi? Heyhat!*, (piyesten romanlaştırarak çev. Ahmed Midhat), İstanbul 1306, Tercüman-ı Hakikat Matb. s. 3.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre, bâzı aileler, ahlâklarının bozulacağı korkusuyla, çocuklarının roman okumalarına karşı çıkarlar ve “yalnız *Telemak Sergüzeşti* gibi sırf ahlâk-ı âliyye üzerine yazılmış bulunan şeyler müsâid bulunarak entrika ü sefâhet ve mihnet ü mel'ânet âlemlerinin hakâyık-ı esrârını meydâna koyan âsârı mugayir-i ahlâk olmak üzere” reddederler (*Hayret*, İstanbul 1302, Tercümân-ı Hakikat Matb., s. 187-188).

Ayrıca bk. “Schauffler to Clark” (1 February 1868), *Archives of the American Board of Commissioners for Foreign Missions of deposit at Houghton Library*, Harvard Univ., Cambridge, *Western Turkey Mission-IV*, 26 (Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton 1963, Princeton Univ. Press, s. 182).

Buna rağmen, söz konusu olan dinî muhteva, meşhur bir dersiâm olan Mehmed Sâdık'ı⁷⁷ tatmin etmekten çok uzaktır. Nitekim yazar, Tanzîr-i Telemak'ın başına yazdığı “*Tercüme-i Hâl-i Kitab*”da ağırlık vereceği konuyu açıklar:

⁷⁷ Aşağıda, M. Sâdık'ın hayatı ve nefyi hakkında, Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın kullandığı iki künyenin muhtevası dışında kalan bilgiler verilmeye çalışılmıştır:

“(…) dersiâm-ı be-nâm olup Sarıyar'da sâkin müttekî ve zâhid bir zat idi. Bir iki defâ iclâ ve affolunduktan ve hacceyledikten sonra 1290 sâline doğru vefat eyledi. Şâkirdleri dahi ittika ve zâhid izhâr ederek muallimlerinin mesleğini muhâfaza eylemişlerdir” (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhud Tezkire-i Meşâhir-i Osmânîyye*, cilt 3, İstanbul 1311, Matbaa-i Amire, s. 196).

M. Sâdık, çok iyi bir medrese tahsili görmüş, Nakşibendî tarikatine intisâb ederek meşhur bir vâiz olarak tanınmıştır. Câmilerde okuttuğu derslerle büyük ilgi ve talebe toplayan Sâdık Efendi, 1285 (1869) Ramazanı'ndan önce de Kapudan Paşa Câmii'nde tefsir dersleri vermektedir. Bu derslerden birinde camie giren iki kişi anlatılanları not ederler. Ertesi hafta dersten sonra Teftiş Müdürü câmiin müezzin odasından hocayı alarak Zabtiye Müşiri *Hüsnü Paşa*'nın konağına getirir. Bu yolla gelişen olaylarda Sâdık Efendi'ye sorulanlar *Ziyâ Bey* (Paşa)'ı tanıyıp tanımadığı, *Genç Osmanlılar* ile ilgisinin olup olmadığı gibi suallerdir. Ayrıca, M. Sâdık'ın kurduğu bir şirketin mührünü, cemiyetin olduğu zannıyla kırıp parçalarlar [“Yeni Mevkufların Tafsil,i Ahvâlîne Dâir İstanbul'dan Beyan-nâmedir”, *Hürriyyet* (Londra), nu. 35, 10 Zilkade 1285]. Olaylar birbirini tâkip eder. Sonunda, “fazilet-i ilmiyye ve kesret-i talebe ile mârûf” iki müderris Ayasofya Câmii'nde “fenn-i siyâsetin bâzı mebâhisine ta'lik-i cfkâr ederken sevk-ı kelham iktizâsınca birisi (M. Sâdık Hoca. MKÖ) ıstılâh ile ifâde-i merâma mecbûr olarak erbâb,ı hükûmetin bâzılarına ‘zaleme’ tâbir eder”. Câmide bulunan ve “nâmûs-ı insâniyyetini birkaç yüz kuruş maaşa değışen câsuslardan biri” ayağa kalkıp onları suçlayınca zabtiye tarafından götürürler.

“(…) gûyâ devletimiz mütemeddin ve ahâlimiz hür olacak. Mebâhise-i ilmiyye için iki bi-günâhı hapse indiriyorlar” (*Hürriyyet*, nu. 5, 7 Rabiulâhîr 1285). M. Sâdık'ın tutuklanmasına itiraz eden talebeleri de hapse atarlar. Böylece olay büyür:

“Aman az kaldı unuttuyordum. Sarıyarlı meşhur hoca Sâdık Efendi (...) mu'terizlik töhmetiyle zabtiyeye indirilmiştir. Bakalım bunlara da ne tarafa seyâhat görünür?” (*Hürriyyet*, nu. 31, 12 Şevvâl 1285). Neticede M. Sâdık Efendi Akkâ'ya nefyedir.

“Hoca Sâdık Efendi'nin hîn,i nefyinde bulunduğu hâli ve muhibbânın elini eteğini öpmeğe hücumunu gösterir. *Illustration* nâmında olan meşhur resimli gazetede bir tasvir neşrolunmuştur” (*Hürriyyet*, nu. 38, 15 Mart 1869). Sözü geçen tablo *l'illustration*'un 27 Şubat 1869 târihli nüshasında (yıl 27, cilt 52, nu. 1357, s. 133) yayınlanır. Resmin arkasındaki sahîfede ise, Gustave Flourens'in “Sadyk Effendi” başlıklı bir yazısı vardır ki, bu olaylara batının bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir.

Görüldüğü gibi, sarıyarlı Dersiam Mehmed Sâdık Efendi,

“*Telemak nâm kitâb-ı mârifet-nisâbın dahi s'ıret-i zâhiri hükümetlerin i'mâl-i siyâsiyye ve ahvâl-i edebiyesini resp ü tasvir ve meâl-i hakîkati ehl-i beşeri berâhîn-i yakîniyye istimâli ile metâlib-i ulviyye-i fazileti isbât ü takrîr ederek kuvâ-yı tabîiyye ve heyâkil-i beşeriyye gavâil-i müfside-i nefsâniyyeden âzâd ü tahlîs ve saâdet-i hâl ile tahsîs ü tansîs etmeklik tarîkını tahrîr ü tanzîr eder. Bu dahi bir diğere tasvirde olarak diyânetle teşekkül eden şerâyi'-i semâviyye kavimlerinin mebde-i neş'etlerinden hâtîme-i inkırâz ü hezîmetlerine değin etvâr-ı tulû ve gurublarını tahkiye vü tanzirden sonra zahârif-i tabîiyye ve maârif-i rûhâniyyenin hakikat ü hâllerini târif ü tahkik ve umum milel ü düveli tavâif-i rûhâniyyenin ülfet ve muhabbetine şevk u teşvik eder bir sânia-i nâdidedir*”.⁷⁸

Mehmed Sâdik'ın tanzîrinde, eser boyunca *Bûm* ve *Ukab* adlı iki kahraman karşılıklı konuşmaktadır. Eserde diyalog tarzının kullanılmasında Münif Paşa'nın *Muhaverât-ı Hikemiyye*'sinin etkisini aramak pek de yanlış olmaz. Muhâvere için *Bûm* (baykuş) ve *Ukab* (kartal)'m seçilmesi, M. Sadık'ın Fénelon'dan ve batı kültüründen değil, *Hümâyun-nâme* (Kelile Ve Dimne), *Sindbad-nâme*, *Mantıku't-tayr*, *Tûtî-nâme* gibi hayvan hikâyelerinin doğduğu şark medeniyeti dairesinden faydalandığını gösterir. *Ukab*, Tercüme-i Telemak'taki hükümdarların ve yerine göre Telemak'ın karşılığı olan bir çiftçi, *Bûm* ise Mentor'un yerini alan “dindar bir filozof”tur. *Ukab*'ın kendi mesleği hakkında anlattıklarını *Bûm* insanların ve insanlığın

“(....) vaazlarında zulmün kötülüklerinden bahsettiği için Babıâli'nin gözünden düştü. bu vaazlar yüzünden Sâdik Efendi Genç Osmanlı taraftarlığı ile suçlanarak Süriye'ye sürüldü” (Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, Princeton Univ. Press, s. 224-225). Ahmet Bedevî Kuran ise, Sâdik Efendi'yi Genç Osmanlıların verdiği ilk kurbanlardan sayar:

“(....) istibdat aleyhine vaazlar veren Sarıyarlı Sâdik Efendi ilk kurbanlar meyânında Genç Osmanlılar taraftarlığı ile Akkâ Kalesi'ne sürülmüştü” (*İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul 1948, Tan Matb., s. 26). Fikrimizce M. Sâdik sadece 'zulm'e karşı koyan bir Türk aydını mı idi, yoksa hakikaten bir Genç Osmanlı mı idi, sorusuna verilecek cevap Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın Tanzîr-i Telemak ile Nâmık Kemâl'in yazıları arasında bulduğu benzerliklerde yatmaktadır.

⁷⁸ M. Kaplan, “Tanzir-i Telemak”, *Türk Dili ve Edebiyatı Der.*, s. 4.

umûmuna uygular. Fênelon devlet idaresinin olması gereken şeklini anlatırken Bûm, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu gözler önüne serer:

“Osmanlılar eski osmanlılıktan alâmet ü nişan bırakmayıp şimdi Avrupa düvelllerinden bir devlet-i müstakile oldukları...”

*“Vekayi'-i hâzıraları ammâ diyânetçe budur ki, memâliklerinde hey'et-i cedhîdeye gireli beri kırk sene zarfında zinâ vü livâta vü sekr ü riyâ vü zulm ü gasb vesâir bütûn taht-ı kanûna girip rüşvetsiz hiçbir idâre ve hükûmetleri mevcut değildir. Belki diyânet san'atinde bir mevsuk, emin, sâhib-i imân şahıs yok gibidir. Allah'tan korkmak ve hukuk saymak hatıralarına huttur etmez. (...) hırcalı ve misvaklı sülehâ-yı ehl-i sünnet pişgâh-ı nazarlarında maskara nev'indedir.”*⁷⁹

Münevver denilen zümreye gelince, “(...) bu âdemler musannif değil muharriştirler. Musannif ulemâdan olur. İlim nice seneler mihen ü şakka ile medreselerde tahszil olunur. Bu âdemler bir alay kâtiblerdir. İkbâl-i hâzırdan bir haz bularak kalbleri devletin ihsanlarına musahhar olmuş pür-sekrân-ı dil ricâllerdir.”⁷⁹

M. Sâdık Efendi'nin teklifi bir 'İslâm Cumhuriyeti'dir. Gerçi kuruluşunun ilk devirlerinde Osmanlı Devleti'nin İslâm akideleri üzerine temeli atılmış bir cumhuriyet olduğu, hatta İslâmiyet'in özünde böyle bir devlet yapısının yattığı fikri özel sohbetlerin ve *Ali Süâvî* gibi medrese çıkışlı aydınların baş konularındandır; ama, buradan hareketle oluşturduğu bir cumhuriyet modelini açıkça anlatmaya cesaret edebilen ilk kişi Sâdık Efendi'dir.

“Menâsıb-ı hükûmet bir semâvî emânet olduğundan takallüdüne kimse rağbet etmeyip ancak imtiyâz eden istihkaklılar cebr ve kabûl-i âmmenin bürhanları ile muvakkaten mütekallid olacaktır (...) ve bâde'l-kabûl ehakların zuhûru ile kendileri meşveret-i âmme ile onlara tefvîz edip ihtiyâren ve mecbûren uhde-i hatîreden halâs-ı nefşlerine teşekkür ederek yine vazâif-i hassalarıyla iştigâlât-ı şeddeye avdet

⁷⁹ *Agm*, s. 17-18.

ile müdâvim-i ubûdiyyet bulacaklardır. Çünkü mehâkeme-i diyânette hâkim kütüb-i mukaddese ve kadim ehliyetli amele ve hademe olmak hasebiyle iklim içinde halîfe veyâ velî ve emîr ve kadî emretti tâbiri kalkıp irâde-i mülîkâne gaile-i şirki bütûn bütûn unutulacaktır (...) Millet ile ricâl-i hükûmet beyninde fark kalmayıp ancak hükûmet ricâlinin hırkalarında yama ve delik daha ziyâde olup hânelerinde havâyic-i zahîre birkaç adedden nâkıs olacaktır ve daha ziyâde sâde kıyâfet bulunacaktır. Zîrâ hükûmet ricâlî milletin hem mübelliğ-i dinleri ve hem amel ü icrâda nümûne-i âyinleri olmağla millet temettüatça kesrete düştükçe ricâl-i hükûmet tenzil edip hadd-i mükâfâtta istikrar ettirmek üzere muhâfiz ve vâiz olacaktır".⁸⁰

M. Sâdık Efendi'nin, idealini açıkça yazma fikrini ve cesaretini Tercüme-i Telamak'tan almış olması kuvvetle muhtemeldir.

Görüldüğü gibi, Tercüme-i Telemak sadece batının birtakım politik ve ekonomik fikirlerini halka tanıtmakla kalmaz, aynı zamanda devlet düzeninin bir parçası olduğunu düşünen, düşündüğünü söylemeye ve söylediğini yapmaya çalışsan, böylece şahsi iradesini farkedenden, mücadelecî, yeni bir insan modelinin oluşmasına hizmet eder.⁸¹

Prof. Kenan Akyüz, Têlémaque'ın "modern roman anlayışı ile ilgisi bulunmadığını", sadece, "çoğunluğunu eski edebiyat taraftarlarının meydana getirdiği sınırlı ve yarı aydın bir memur çevresinde" rağbet gördüğünü söyler ve delil olarak da onun özelliklerinin, ilk telif romanlarımızdan hiçbirinde bulunmamasını gösterir:

"Sonuç olarak, sırf bir devlet adamı tarafından çevrildiği için rağbet gören ve Türkçe'de tesâdüfen ilk örnek olan bu romanın, Avrupaî Türk romanı üzerinde hiçbir etkisi bulunmadığını kabul etmek durumundayız."⁸²

⁸⁰ Agm, s. 7.

⁸¹ Belki de bu sebeple, Kahire'de Arapça olarak neşredilen *El-Menâr Gazetesi*'nden (s. 796), 1912 yılında Telemak'ın hâlâ yasak kitap sayıldığı görülür (Orhan Koloğlu, "İ. Abdülhamit Sansürü", *Tarih ve Toplum*, nu. 38, Ocak 1987, s. 18).

⁸² Kenan Akyüz, "Modern Türk edebiyatının Ana Çizgileri", *Türkojoloji Der.*, cilt 2, nu. 1, 1965, s. 49.

Biraz yukarıda, bugünkü ölçülerde ‘roman’ sayılamayacağı teslim edilen Têlêmaque’ın Türk edebiyatçıları üzerinde etkisi olup olmadığının araştırılması müsbet netice vermezse, bunda garipsenecek bir taraf yoktur; çünkü, bizde ‘kitâb-ı hikmet’lerin özelliklerini taşıyan bir eseri, asırların oluşturduğu tahkiye kalıbımızı yıkarak onun yerine oturtmanın ve şimdiden sonra ‘hikâye’ diye bunu bileceğimiz söylemenin hiçbir manası ve kıymeti olmayacağını tahmin zor değildir. Nitekim, Sarıyarlı Sâdık Hoca gibi *Ferâizci-zâde Mehmed Şâkir Efendi* ve *Ayîne-i İskender*’ini yazarken Tercüme-i Telemak’ın fiktif değil, fikrî muhtevasından hareket etmiştir.

Ferâizci-zâde’nin Telemak’tan şikâyeti ve ona benzer bir eser kaleme alma teşebbüsü, Osmanlı’ya Avrupa “âdâb ü ahlâk”ının girmesine mâni olmak maksadıyladır:

“(...) öteden beri hakâyika âgâh olan üdebâmız Avrupa âsârının tercümesini mücerred ya Avrupa’yı Osmanlılar’a göstermek ya anlar meyânında ne makule entrikalar cereyân edebildiğini öğretmek, yâhud fûnûn u sanâyi-i fevkâlâdelerinden haber vremek garazlarıyla meydâna koyup ahlâkça onlara tab’iyyet etmemeleri iktizâ edeceğini zâten halkımız bilir ve bilmek lâzım gelirderler idi.

Bu cümleden Telemak risâlesi -bundan yüzelli sene evvel telif eden (Fenelo) nâm edibin osmanlı arasında da şâyi olan sergüzeştine bâdî-i makal olmakta bulunan o kitabı Fransızca bilmeyenlere irâe maksadıyle- tercüme olunmuş idi.

Ne dersiniz, muahhiren bu risâlenin tercümeleri âdâb ü ahlâk-ı Osmâniyyece lâzımü’t-tatbik sûretiyle telâkkî olunarak bir vakit mekteplerde bile okunmasın mı?

*Hâlâ da şübbânımız -ıslâh-ı ahlâk için esash ve târihe müstenid bir hikâyedir- diye aralık aralık onun mütâlâa ve telâkkisine çabalyor”.*⁸³

Mehmed Şâkir, Fénelon’un duygularını ‘put-perestlik’ yoluyla anlattığını düşünmekte ve ‘vahdâniyyet’ yoluyla benzer bir telif oluşturulmasının lüzumunu hissetmektedir:

⁸³ “İstanbul’dan Mektub”, *Nilüfer*, yıl 2, nu 9, 1 Receb 1305, s. 67.

“(…) Fénelon hikâyeyi teşkil eden eşhâsın akayidine göre hissiyatını put-perestlik noktasından göstermiş, biz de vahdâniyyet nokta-i lâmiyasından hissiyatımızı tenvîr eylemek üzere ahâd için bir eser lüzûmu var. Hâlbuki başlıca öyle bir telif yok. Bu esâsa hizmet edebilir bir kitâbın meydâna konulması niyyet-i hâlisesiyle kalemi ele aldım”.⁸⁴

Dolaylı da olsa yazarın emsali ve rehberi Telemak'tır.

Bir roman olmamasına rağmen, Télémaque'ın tahkiyemiz için çok yeni bir fiktif yapısı, özellikle olay örgüsü ve kahramanlarının talihi, Türk hikâyelerini de etkilemiş ve yönlendirmiştir. Böylece, Télémaque'ın etkisi sadece fikrî-siyasî sahaya has kalmamış ve tali yoldan edebiyatta da kendisini göstermiştir. Meselâ; *T. Abdi'nin Sergüzeşt-i Kalyopi* (İstanbul 1290. On bir cüz hâlinde neşredilen bu hikâyenin mukaddemesinde eserin ismi *Kalyopi'nin Sergüzeşt Tarihi* olarak geçer) adlı hikâyesinde bu tesiri bariz olarak görmek mümkündür.

'Kitâbî, mensur, realist istanbul hikâyeleri' içinde telâkkî edebilecek olan bu hikâye, millîlik adına bir iddia taşır. Müellef T. Abdi, hikâyesinin mukaddemesinde tercüme eserlerin çokluğundan yakılarak onların, yerlileri kadar lezzetle okumadığını yazar.

“(…) gerçi nice ashâb-ı vukuf ve hüner-verân taraflarından kaleme alınmış pekçok risâle-i lâtîfe ve kütüb-i nefîse tab' u neşr ve erbâb,ı merâkın mütâlâasına şâyân olunmakta ise de teessüfümüzü mûcib olan köşesi yalnız şudur ki, onların bâzıları ve belki ekserisi lisân-ı ecnebîden tercüme olunup ve husûsen kendi vatanımızda vuku' bulmamış bir takım hikâyeden ibâret bulunduğundan vâkiâ her ne kadar fikri tenvîr ve zihni tecdîd ederler ise de asıl madde kendi mülkümüzde vuku' bulmuş bir keyfiyyet olmadığından ve teferruatını bile ebâ vü ecdhadımızdan duyup işitmemiş idüğümüzden ber-vech lâyık-ı lezzet ü çeşniyâb olunamadığından indimizde ol kadar makbûl ve mu'teber olamazlar.”

⁸⁴ “Anonim Telif”, *Nilüfer*, s. 67.

T. Abdi her ne kadar eserinin telif olduğunu iddia etse de Telemak'tan etkilenerek yazılmış pasajlar ve kahramanlar vardır. Meselâ;

a. *Kalyopi* ile *Colypso* arasındaki benzerlik sadece isimlerinde kalmaz, şahsiyetlerine de sıçrar.

b. Calypso, olağanüstü güçleri ile kendisini değiştirerek *Mentor* adında bir erkeğe dönüşür. Kalyopi'nin böyle fevkalâdelikleri yoktur. Onu da ağabeyi Kostantin bayılarak erkek elbiseleri giydirir.

c. Calypso'nun *Ulysse*'i beklediği yer bir adadır ve Akdeniz'dedir. Kalyopi de bindiği gemiden Akdeniz'de bir adaya bırakılır.

ç. Télémaque'a âşık olan prensesin karşılığı olarak bu hikâyede de *Melike Çeşm-i Ahû Sultan*'ın aşkı vardır.

d. Çeşm-i Ahû Sultan'ın melikesi olduğu adada halk “bundan böyle sultanımız budur, deyû âvâz-ı bülend ile çağırıldıklarında” (7. cüz, s. 107) Kalyopi'yi melike yapmaya kalkarlar ki, aynı olay Télémaque'ın da başına gelmiştir. Ayrıca, yönetici seçmekte halkın tutumu da benzerlikler gösterir.

e. Télémaque'ın babasını aradığı gibi, Kalyopi de *Ziver Bey*'i arar.

f. Her iki eserde de olaylar Akdeniz ve Kızıldeniz üzerinde yahut kıyılarında geçer.

g. Kalyopi'nin ıssız adadaki hâlini anlatan aşağıdaki parça ile, bu makalenin ilk bölümüne alınan karşılaştırmalı Telemak tercümesi metinlerinden “Maşûku Ulis'in Müfârekatinden Nâşi Kalipso'nun Hâl-i Hüzn İştimâli” parçası mukayese edilebilir:

“*Sâhilde vâki' kumsalın biraz yukarılarında bulunan vâfir ufacık fidanlar rûzgârdan müteharrik olarak yek-digerlerine selâm verip alırcasına sallandıkça mahall-i mezbûrun sıkıntısı bir miktar tebeddül olur idi ise de çi-fâide, zavallı Kalyopi onların hiçbirisiyle sohbet ve ünsiyyete muktedir olamayıp lâyenkatı' âh ü bükâ ederek...*” (s. 23)

Telemak ile benzerlik taşıyan ibareleri çoğaltmak mümkündür. Telemak'ın -zayıf da olsa, şiirde izleri bulunabilir. Meselâ; *Nigâr binti Osmân*'ın “*Adada Bir şeb-i Mehtab*” şiirindeki,

*Şâyân-ı ikamet-i Kalipso
Yâ Rab ne güzel cezâredir bu*

mısraları gibi⁸⁵ Telemak'tan bazı sahneleri hatırlatan bölümlere rastlamak da mümkündür. Tiyatroda ise, bilhassa bir eser fevkalâde ilginçtir; *Ali Haydar*'ın *Rüya Oyunu* (İstanbul 1292, La Turquie Ve Şark Matb.). Oyunun birinci faslında (s. 3-15) bir beyin Kalipso ile rüyada konuşması yer alır. Konunun *Télémaque* ile olan münasebeti kesindir.

Görüldüğü gibi, Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı, Türk edebiyâtının kilometre taşlarından değilse bile, farklı bir bakış açısının habercisi, yeni bir medeniyet dairesine iltihak noktası ve batılılaşan edebî kültüre ilk emsal olarak önemlidir. Türk edebiyatı tarihinde Tercüme-i Telemak'a bir yer aranıyorsa, bu yer, eserin oluşumcu yapısından hareketle tespit edilmelidir.

⁸⁵ Nigâr Hanım, *Efsûs*, İstanbul 1304, Karabet ve Kasbar Matb., s. 24.

